

ISSN: 2651-5180

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI UYGULAMA VE ARAŞTIRMA MERKEZİ

TÜDAD

ULUSLARARASI
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

"Dilde, fikirde, işte birlik!" İsmail Gaspralı

Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Yayını

TÜRK DÜNYASI

JTWS

INTERNATIONAL JOURNAL OF
TURKISH WORLD STUDIES

"Unity in language, idea and action!" İsmail Gasprinskiy

Publication of International Research Symposium on the Turkish World

CİLT/VOLUME:

4

SAYI/NUMBER:

2

YIL/YEAR:

NİSAN 2021

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY
TURKISH WORLD STUDIES APPLICATION AND RESEARCH CENTER

ISSN: 2651-5180

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI UYGULAMA VE ARAŞTIRMA MERKEZİ

TÜDAD

ULUSLARARASI
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

"Dilde, fikirde, işte birlik!" İsmail Gaspralı

Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Yayını

TÜRK DÜNYASI

JTWS

INTERNATIONAL JOURNAL OF
TURKISH WORLD STUDIES

"Unity in language, idea and action!" İsmail Gasprinskiy

Publication of International Research Symposium on the Turkish World

CİLT/VOLUME:

4

SAYI/NUMBER:

2

YIL/YEAR:

NİSAN 2021

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY
TURKISH WORLD STUDIES APPLICATION AND RESEARCH CENTER

Sahibi

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Türk Dünyası Arařtırmaları Uygulama ve Arařtırma Merkezi
Adına

Rektör

Prof. Dr. Muhsin KAR

Editör Kurulu

Prof. Dr. Hikmet Korař
Prof. Dr. Fatih Yücel
Dr. Öğr. Üyesi Bayram Polat
Dr. Öğr. Üyesi Adem Yeloğlu
Dr. Öğr. Üyesi Turgay Düğen

Teknik Editör Kurulu

Dr. Öğr. Üyesi Perizat Yertayeva
Arş. Gör. Mesut Sönmez

Bilim ve Danıřma Kurulu

Prof. Dr. Adalet Tahirzade (Bakü Avrasya Üni.)
Prof. Dr. Adem Öger (Nevşehir Hacıbektaş Üni.)
Prof. Dr. Ahmet Buran (Fırat Üni.)
Prof. Dr. Ahmet Tařağıl (Mimar Sinan Üni.)
Prof. Dr. Aliya Masalimova (El Farabi Kazak Milli Üni.)
Prof. Dr. Ayabek Bayniyazov (Ardahan Üni.)
Prof. Dr. Baltabay Abdigaziulı (Abay Kazak Milli Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Bekir Çınar (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Bibigül İlyasovna (Kazak Kızlar Milli Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Birol Akgün (Ankara Yıldırım Beyazıt Üni.)
Prof. Dr. Bülent Kara (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

- Prof. Dr. Chong-Jin Oh (Hankuk Üni.)
Prof. Dr. Efkân Uzun (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Elena Oganova (Moskova Devlet Üni.)
Prof. Dr. Elman Nesirov (Bakü Devlet Üni.)
Prof. Dr. Ercan Alkaya (Fırat Üni.)
Prof. Dr. Faruk Çolak (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Fatma Açık (Gazi Üni.)
Prof. Dr. Feyzan Vural (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Gaffar Mehdiyev Çakmaklı (Erciyes Üni.)
Prof. Dr. Gulmira Abdrasilova (Kazak Kızlar Milli Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Gülbanu Kosımova (Abay Kazak Milli Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Gülbanu Kosımova (Abay Kazak Milli Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Gülzar İbrahimova (Bakü Avrasya Üni.)
Prof. Dr. Gürer Gülsevin (Ege Üni.)
Prof. Dr. Halit Çal (Gazi Üni.)
Prof. Dr. Haluk Alkan (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. Hatice İçel (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Hayati Beşirli (Kırgızistan Türkiye Manas Üni.)
Prof. Dr. İbrahim Maraş (Ankara Üni.)
Prof. Dr. İlyas Gökhan (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. İrfan Morina (Priştine Üni.)
Prof. Dr. İyina M. Dıyga (A. Kırımskı Şarkiyat Araştırma Enstitüsü, UMİA)
Prof. Dr. İsmail Doğan (Muğla Sıtkı Koçman Üni.)
Prof. Dr. Jarkınbike Süleymenova (Kazak Kızlar Milli Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Kalamkas Kalıbaeva (Kazak Kızlar Milli Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Kaijovbay Sathojaulı (L. V. Gumilev Avrasya Milli Üni.)
Prof. Dr. Kemal Özcan (Necmettin Erbakan Üni.)
Prof. Dr. Kerim Türkmen (Erciyes Üni.)
Prof. Dr. Kutluk Kağan Sümer (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. M. Bülent Uludağ (İzmir Kâtip Çelebi Üni.)
Prof. Dr. Mambet Koygeldiyev (Abay Kazak Milli Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Mayil Asgerov (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi)
Prof. Dr. Mehmet Ekiz (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Kaya (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Koygeldiyev (Abay Kazak Milli Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Şahin (Polis Akademisi)
Prof. Dr. Mevlüt Gültekin (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

- Prof. Dr. Muhabbet Qurbonova (Alişir Nevaıy Üni.)
Prof. Dr. Murat Çemrek (Necmettin Erbakan Üni.)
Prof. Dr. Mustafa Talas (Niğde Ömer Hahsdemir Üni.)
Prof. Dr. Nadirhan Hasan (Karabük Üni.)
Prof. Dr. Nazım Hikmet Polat (Hacı Bektaş Veli Üni.)
Prof. Dr. Nergis Biray (Pamukkale Üni.)
Prof. Dr. Nevzat Şimşek (Dokuz Eylül Üni.)
Prof. Dr. Sami Kılıç (Fırat Üni.)
Prof. Dr. Selçuk Duman (Giresun Üni.)
Prof. Dr. Şenol Kantarcı (Akdeniz Üni.)
Prof. Dr. Şerif Ali Bozkaplan (Dokuz Eylül Üni.)
Prof. Dr. Talip Yıldırım (Uşak Üni.)
Prof. Dr. Tsendin Battulık (Moğolistan Devlet Üni.)
Prof. Dr. Turgut Tok (Pamukkale Üni.)
Prof. Dr. Türkan Bayer Altın (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Yıldırım Özbek (Akdeniz Üni.)
Prof. Dr. Zeki Gürel (Ege Üni.)
Prof. Dr. Ziya Avşar (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Akartürk Karahan (Ankara Yıldırım Beyazıt Üni.)
Doç. Dr. Altınay Tımbolova (El Farabi Milli Üni.)
Doç. Dr. Asiman Guliyev (Azerbaycan Devlet İkiyat Üni.)
Doç. Dr. Atila Döl (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Enver Kapağan (Karabük Üni.)
Doç. Dr. Hakan Yalap (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üni.)
Doç. Dr. İbrahim Kaplan (Çukurova Üni.)
Doç. Dr. İdris Nebi Uysal (Karamanoğlu Mehmetbey Üni.)
Doç. Dr. Kuanyshbek Kenzhalin (L. Gumilev Avrasya Milli Üni.)
Doç. Dr. Liubovi Chimpoes (Moldova İlimler Akademisi)
Doç. Dr. Lokman Zor (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Mahmut Sarıkaya (Ahi Evran Üni.)
Doç. Dr. Marija Dhindjic (Sırbistan İlimler ve Sanat Akademisi)
Doç. Dr. Murteza Hasanoğlu (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İdarecilik Akademisi)
Doç. Dr. Neşe Harbalioğlu (Nevşehir Hacı Bektaş Üni.)
Doç. Dr. Onur Köksal (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Ramis Karabulut (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Recep Özkan (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Rinat Usmanov (Başkurt Devlet Üni.)
Doç. Dr. Sercan Demirgüneş (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

- Doç. Dr. Serhat Erkmen (Jandarma ve Sahit Güvenlik Akademisi)
Doç. Dr. Serkan İbiş (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Serkan Taflıoğlu (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Vakur Sümer (Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üni.)
Doç. Dr. Yakup Ömeroğlu (Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Yalçın Sarıkaya (Giresun Üni.)
Doç. Dr. Yktiyar Paltöre (El Farabi Milli Üni.)
Doç. Dr. Zubaida Shadkam (El Farabi Milli Üni.)
Doç. Jemila Otarbekova (Kazak Kızlar Milli Pedagoji Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Büyükakkaş (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Atilla Jorma (Ardahan Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Bağdagül Musa (Ürdün Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Elsev Brina Lopar (Ukshin Hoti Prizren Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Emin Salihi (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Fatma Ertürk (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Radik Galiullin (Naberezhnye Chelny Devlet
Pedagoji Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Haktan Birsal (İzmir Kâtip çelebi Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Hünkar Güler (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Nuran Malta-Muhaxheri (Priştine Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Reyila Kaşgarlı (İstanbul Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Suk Kyeong Kang (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Dr. Ablet Semet (Göttingen Georg-August Üni.)
Dr. Sayavuş Qasimov (Bakü Avrasya Üni.)
Dr. Seyfeddin Altaylı (Bakü Avrasya Üniversitesi)

Haberleşme Adresi

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi 3.
Kat, Merkez Kampüsü 51246
Niğde
Tel: +903882252150 **Faks:** +903882252150

İÇİNDEKİLER

- 1) YENİ ASUR İMPARATORLUĞU PROPAGANDASININ HEDEFLERİ VE YÖNTEMLERİ.....1
- 2) Т. ӘБДІКОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЗМДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ.....31
- 3) ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҚАРУЛЫ КҮШТЕРİNДЕГІ ПАТРИОТИЗМ ЖӘНЕ ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ.....47
- 4) ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ ӘНГІМЕЛЕР: ИДЕЯЛЫҚ-ТАҚЫРЫПТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....63
- 5) ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫ ХАЛҚЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....77
- 6) ҚАЗАҚСТАНДА ЛАТЫН ӘЛПБИІНІҢ ЕНГІЗІЛУІ: НӘТИЖЕЛЕРІ, ТАРИХИ САБАҚТАРЫ.....87
- 7) ИТАЛИЯНЫҢ БІРІГҮІНЕ ДЕЙІНГІ ИТАЛЬЯНДЫҚ МЕМЛЕКЕТТЕРДЕГІ АРХИВ ІСІ.....99

YENİ ASUR İMPARATORLUĞU PROPAGANDASININ HEDEF- LERİ VE YÖNTEMLERİ

Özet

Yeni Asur İmparatorluğu, Eski Yakın-doğu'nun en önemli İmparatorluklarından birisidir. İmparatorluk, Kuzey Mezopotamya'da Asur kentinde kurulmuştur. Asur krallarının yaptıkları başarılı savaşlar sonucunda devlet hızla genişlemiş ve Mezopotamya çevresi Asurluların eline geçmiştir. Asur krallarının emperyalist politikaları, kraliyet otoritesinin medya organları olan steller, yıllıklar, inşaat yazıtları ve kabartma tasvirlerdeki kraliyet propagandası ile desteklenmiştir. Asur propagandası tanrıları, bürokrasiyi, gelecekteki kral-ları, halkı, orduyu ve düşmanları etkilemek için yapılmıştır. Asur kralları tanrıların desteğini devam ettirmek, bürokrasiye devlet ideolojisini yerleştirmek, gelecekte kral olacak prenlere devlet yönetimini öğretmek, halkı ve orduyu kraliyet otoritelerinin hizmetinde çalıştırmak ve düşmanların iradesini ele geçirmek istemişlerdir. Propaganda mesajları profesyonel tarafından yazılı, görsel veya sözlü olarak yayılmıştır. Kralların imajı her zaman olumlu, düşmanların imajı her zaman olumsuz yansıtılmıştır. Asur tanrıları ve kralları yüceltilmiş, kraliyet politikalarına muhalefet edenler aşağılanmıştır. Şiddetin her türlü meşrulaştırılmış ve krallar genellikle düşmanlarına uyguladıkları şiddet ile övünmüşlerdir. Asur propagandasında Eski Mezopotamya'nın en zengin örneklerini vermesi bakımından önemlidir.

ULUSLARARASI
TÜRK DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF
TURKISH WORLD
STUDIES
CİLT 4 / SAYI 2 /
NİSAN 2021

Sorumlu Yazar
Corresponding Author
Ahmet Selim BAYSAL
Niğde Ömer Halisdemir
Üniversitesi Fen-
Edebiyat Fakültesi Tarih
Bölümü [asbay-
sal@ohu.edu.tr](mailto:asbay-sal@ohu.edu.tr) Orcid:
0000-0003-4860-0251
Gönderim Tarihi
Received
11.03.2021

Kabul Tarihi
Accepted
29.03.2021

Atıf
BAYSAL, A. Selim
(2021). "Yeni Asur
İmparatorluğu
Propagandasının
Hedefleri ve Yöntemle-
ri", *Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (4/2), 1-30.

ARAŞTIRMA
MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

Anahtar kelimeler: Eski Yakındoğu, Din, Emperyalizm, İdeoloji, Terörizm.

THE GOALS AND METHODS OF THE NEO ASSYRIAN EMPIRE PROPAGANDA

Abstract

The Neo-Assyrian Empire is one of the most important empires of the Ancient Near East. The empire was established in the city of Assur in Northern Mesopotamia. As a result of the successful wars of the Assyrian kings, the state expanded rapidly and the surrounding area of Mesopotamia was captured by the Assyrians. The imperialist policies of the Assyrian kings were supported by royal propaganda in steles, annuals, construction inscriptions, and relief depictions, which were the media organs of royal authority. Assyrian propaganda was meant to influence the gods, bureaucracy, future kings, people, the army, and enemies. The Assyrian kings wanted to continue the support of the gods, to embed the state ideology in the bureaucracy, to teach the future princes the state administration, to employ the people and the army in the service of the royal authorities, and to seize the will of the enemies. Propaganda messages were spread by professionals in written, visual or verbal forms. The image of kings has always been reflected positively, the images of enemies have always been negatively reflected. Assyrian gods and kings were glorified, those who opposed royal politics were humiliated. Violence in all its forms has been legitimized, and kings often boasted of the violence they inflicted on their enemies. It is important in the Assyrian propaganda in that it gives the richest examples of Ancient Mesopotamia.

Keywords: Ancient Near East, Religion, Imperialism, Ideology, Terrorism.

Giriş

Savaşçılıkları ve acımasızlıkları ile ünlü Asurlular, Yeni Asur İmparatorluğu Dönemi'nde (yaklaşık M.Ö. 934-612) Mezopotamya, Suriye, Doğu Akdeniz, Kıbrıs, Mısır, Zagros Dağları ile Güneydoğu ve Doğu Anadolu'nun önemli bir kısmına egemen olmuşlardır. Demir Çağı'nın en önemli devletlerinden olan Yeni Asur İmparatorluğunun yayılmacı kralları, söz konusu bölgeler üzerinde sadece savaşlarla egemenlik kurmamışlardır. İmparatorluğun büyüyüp genişlemesinde ve yönetiminde krallıyet propagandası da oldukça etkili olmuştur.

Bu çalışma, Yeni Asur İmparatorluğu'nun Eski Yakınođu'da o zamana kadar görülmemiş büyüklükte bir devlet haline gelmesinin nedenlerinden birisi olan propaganda olgusunu incelemektedir. Böylece propagandanın Yeni Asur İmparatorluğu özelinde emperyalizme nasıl hizmet ettiğini ortaya koymayı hedeflemektedir. Asur kraliyet propaganda mesajlarını içeren yıllıklardan, zafer stellerinden, inşa kitabelerinden, kabartma tasvirlerden ve mühürlerden yazılı ve görsel propaganda mesajlarını seçerek inceledik. Böylece hem yazılı belgeler hem de arkeolojik kalıntılardan faydalanarak Asur devlet ideolojisini ve propaganda yöntemlerini değerlendirdik. Asur kraliyet yazıtlarındaki propaganda mesajlarını Tevrat kayıtlarındaki tarihsel olaylarla karşılaştırarak benzer ifadeleri tespit ettik.

Propaganda; tarih, siyaset, sosyoloji ve psikoloji gibi sosyal bilim dallarının inceleme konusu olan disiplinler arası bir olgudur. Propaganda sözcüğü Latince "yaymak" ve "tohum ekme" anlamından gelmektedir. (Jowett and O'Donnell, 2012: 1-4)

Bilim insanları tarafından propagandanın farklı modern tanımları yapılmıştır. Antik zamanlara ve çalışmamıza uygun propaganda tanımı olarak Jowett ve O'Donnell'in: "*Propaganda, algıları şekillendirmek, bilişleri manipüle etmek ve propagandacının arzulanmış niyetini ortaya koyan bir tepkiyi elde etmek ve davranışları yönlendirmek için yapılan kasıtlı, sistematik bir girişimdir.*" (Jowett and O'Donnell, 2012: 6) tanımının uygun olduğu değerlendirilmiştir.

Propaganda sözcüğü ile yakın ilişkili olarak genellikle "psikolojik savaş", "beyin yıkama" ve "zihin kontrolü" tabirleri de kullanılmaktadır.

Antik Mezopotamya metinlerinde propaganda sözcüğünü karşılayacak bir sözcüğe rastlanmaz. Ancak krallar ve onlara bağlı etkili kişilerin yazılı ve görsel mesajlarında propaganda tanımına uyacak yeteri kadar belge mevcuttur.

Mezopotamya coğrafyasında M.Ö. 4. Binyıl'dan itibaren - belki de daha eskiden- krallar ve onlara bağlı kişilerce yazılı ve görsel propaganda mesajları oluşturulmuştur. Uruk Aslan Avı Steli (Öz, 2016: 145-150), Sumer Kralı Eannatum'un Akbabalar Steli (<https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/stele-vultures>), Sumerlilerin önemli kentlerinden Ur Kenti kazılarında bulunmuş

olan Ur Standardı
(https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1928-1010-3), Akad Kralı Naram-sin'in Zafer Steli (<https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/victory-stele-naram-sin>), Kültepe'den Akad Kralı Sargon'a Ait Bir Tablet (Günbattı, 1997-131-155) ve Eski Bâbil Kralı Hammurabi'nin Kanun Steli (<https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/law-code-hammurabi-king-babylon>) Yeni Asur İmparatorluğu Devri'ne gelinceye kadar yaygın bilinen propaganda eserleridir.

Bunlara ek olarak, sözlü propaganda geleneğinin var olduğu da düşünülebilir. Yeni Asur İmparatorluğu propagandası Mezopotamya'daki bu geleneğin en zengin örneklerini sunmaktadır.

Yeni Asur İmparatorluğu Dönemi propagandasının zenginliğinin başlıca sebepleri şunlar olabilir:

1-) Mezopotamya'da propaganda geleneğinin M.Ö. 4. Binyıldan itibaren zamana bağlı olarak gelişmesi ve M.Ö. 1. Binyılda en güçlü seviyeye ulaşması.

2-) Yeni Asur İmparatorluğu'nun o zamana kadarki tüm devletlerden daha geniş sınırlara ulaşması ve bu toprakların kontrolü için her zaman ordu sevkiyatının mümkün olmaması veya bunun maliyetli olması. Bunun yerine, elde tutulan bölgelerde egemenliği sağlamaya yardımcı olacak daha az maliyetli bir araç olan propagandanın kullanılması.

3-) Orta Asur İmparatorluğu (yaklaşık M.Ö. 1392-934) krallarından I. Tiglath-pileser (M.Ö. 1112-1074)'den itibaren başladığı tahmin edilen Asur kütüphaneciliğinin, Yeni Asur İmparatorluğu devrinde Esarhaddon (M.Ö. 681-669) ve oğlu Asurbanipal (M.Ö. 669-631) gibi bazı kralların eğitime, arşivciliğe ve kütüphaneciliğe önem vermeleri nedeniyle en zengin dönemini yaşaması. (Baysal, 2016: 87vd.) Bu vesileyle propaganda için gerekli olan Mezopotamya'nın zengin yazılı ve görsel verilerine sahip olma imkânı elde edilmesi.

4-) Atın savaş, ulaşım ve haberleşme aracı olarak yaygın şekilde kullanılması nedeniyle propagandanın yayılması için gereken ulaşım ve haberleşme imkanlarının gelişmesi.

5-) Demir Çağı teknolojisinin getirdiği yenilik ve imkanlarla demir silahların ve aletlerin etkili bir şekilde kullanılmaya başlanması. Ayrıca demirin gösterişli propaganda eserlerinin

yapımında kullanılması. Bu konularda takip eden sayfalarda örnekler verilecektir.

Asur kraliyet propagandasında insan davranışlarını yönlendirmek için korkutma, abartma, aldatma ve demagoji gibi olgular sıkça kullanılmıştır. (Laato, 1995: 209) Asur kraliyet propagandası; Tanrıları, bürokrasiyi, gelecekte kral olacak prensleri, halkı, orduyu ve düşmanı etkilemeye yönelik olarak yapılmıştır. (Liverani, 1995: 2353-2366)

1. Asur Kraliyet Propagandasının Hedefleri

1.1. Tanrı ve Tanrıçalar

Eski Mezopotamya'da inanca göre, tanrı ve tanrıçalar toplumların yönetimi için krallar atıyorlardı. Halklar sürüye, krallar da çobana benzetiliyordu. Çobanın görevi tanrı ve tanrıçalar adına sürüyü çoğaltıp zenginleştirmek ve huzur içinde yaşatmak idi. Bununla birlikte yeryüzünde ilahi düzene karşı suç işleyenlerle mücadele etmekte. Sürüdeki bireylerin görevi de çobana ve tanrılara biat ve hizmet etmek idi. (Budge and King, 1902: 30, 32, 93; Luckenbill, 1926: 41, 56, 58, 73, 88 vd.)

Krallar, tanrıların hizmetçisi olarak işlerini iyi yaptıklarına dair yazılı ve görsel kayıtlar tutuyorlardı. Bu kayıtların yer aldığı yıllıklarda, krallar tanrılar için ne kadar büyük hizmetler yaptıklarını detaylıca anlatıyorlardı. Genellikle çeşitli cins, ebat ve şekillerdeki malzemeler üzerine yazılan yıllıklar özenle korunuyordu. (Bakınız: Ekler, Fotoğraf 5) Yıllıklarla birlikte, savaşlarda kazanılan zaferlerin anısına diktirilen zafer kitabeleri, kraliyet mektupları ve inşa kitabeleri gibi kraliyet yazıtları oluşturuluyordu. Bu kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, kralların her zaman tanrı ve tanrıçaların desteğini devam ettirmek istediklerini anlıyoruz. Bu nedenle kraliyet propagandasının birinci hedefinin tanrı ve tanrıçaların kararlarını olumlu yönde etkilemek olduğunu söyleyebiliriz. (Liverani, 1995: 2354; Kağnıcı, 2017: 130) Efendilerinin desteğini alan ve devam ettirmeyi başaran kralların saltanatlarının başarılı ve uzun geçeceği inancı, kralların tanrıları memnun etme konusuna önem vermelerine neden olmuştur. Ayrıca Asur inancına göre savaşlara tanrı ve tanrıçalar karar vermekteydi.

1.2. Bürokrasi

Çalışmanın başında propagandanın tanımı yapılırken Latince “yaymak” ve “tohum ekmek” anlamlarına geldiği ifade edilmişti. (Jowett and O'Donnell, 2012: 1-4) Elbetteki yazılı, görsel ve sözlü propaganda mesajlarının hedef kitlelere yayılmasını sağlayacak siyasetçiler, din adamları, akademisyenler ve sanatkârlar gibi profesyonellere ihtiyaç duyulmuştur. Bu kişiler hem kraliyet otoritesine hizmet için propaganda mesajları üretmişler, hem de bu mesajların yayılmasını sağlamışlardır. Örneğin gösterişli stelleri üreten ve bu stellerdeki sınırlı alanlara en çarpıcı çivi yazılı mesajları ve kabartma tasvirleri yerleştirmekle görevli sanatçılar ve devlet adamlarının varlığı şüphesizdir.

Yeni Asur İmparatorluğu güçlü bir bürokratik yapıdan oluşuyordu. Yeni Asur İmparatorluğu dinamik yapısını ve yayılmacılığını ordu yanında bürokrasiye de dayandırıyor. Asur Devlet Arşivleri'nde Asur kralları ile bürokratlar arasındaki çok sayıda yazışma bunu kanıtlamaktadır. (Parpola, 1987; Lanfranchi and Parpola, 1990; Parpola, 1993) Bu yazışmalar bürokrasinin devlet yönetimindeki etkisini ortaya koymaktadır. Yazışmalarda çeşitli bölgelerde faaliyet gösteren kraliyet ajanlarının varlığı da görülmektedir. Kralların uzaklardaki duyu organları gibi hizmet eden ajanların kraliyet inancını, ideolojisini ve propagandasını öğrenip benimsedikten sonra bunları yaymakla da görevli oldukları düşünülebilir.

Propaganda sistematik ve kasıtlı yapıldığı için profesyonellik gerektiren bir iş olmuştur. Bu nedenle hangi hedefe karşı hangi argümanların kullanılacağına karar veren, hedef kitleyi iyi tanıyan bilgili bürokratların, ajanların ve sanatçıların olması gerekmektedir. Bu kişiler steller, şehir ve saray duvarlarındaki kabartma tasvirler ve bölgeye hâkim noktalardaki uçurum yüzleri gibi hedefteki kişilerin görebileceği yerlerdeki nesnelere üzerinde yazılı ve görsel propaganda çalışmaları yapmışlardır. Sözlü propagandanın ise kraliyet ajanları ve saraya yakın kişiler tarafından yapıldığını düşünüyoruz.

Bürokrasiye yönelik propagandanın amacı şu şekilde sıralanabilir:

1. Asur kralları tarafından geliştirilen devlet ideolojisinin bürokraside yayılıp yerleşmesini sağlamak. Bu vesileyle ideolojik olarak güçlü bir devlet ve bürokratik yapı oluşturmak.

2. Olası bir iç veya dış tehdit durumunda bürokrasinin krala sadakatle bağlı kalmasını sağlamak.

3. Bürokrasinin kraliyet otoritesi adına İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde hizmet etmesini sağlamak.

Asur Kralı Esarhaddon'un (M.Ö. 681-669) vasiyetnamesinden bir pasaj; kraliyet ideolojisi ve bunun bürokrasiye tatbiki konusunda bize fikir verebilir:

“Efendiniz Asur Kralı Esarhaddon'un dünyadan göçtüğü gün, efendiniz Esarhaddon'un oğlu büyük veliaht prens olarak atanmış Asurbanipal (aynı gün) kralınız ve efendiniz olacak. Kuvvetli olanların kibrini kıracak, boynu bükük olanları yükseltecek, ölümü hak edenleri mezara koyacak, affa layık olanları bağışlayacak. O ne derse kulak verecek ne buyurursa onu yerine getireceksiniz. Ona karşı başka bir kral, başka bir efendi aramayacaksınız.” (Parpola and Watanabe, 1988: 36)

Esarhaddon'nun bu mesajı kraliyet otoritesine bağlı bürokratlara ve etkili kişilere yöneliktir. Esarhaddon bu mesajıyla kendisinden sonra başa geçecek olan oğlu Asurbanipal döneminde devletin nasıl yönetileceği konusunda fikir vermekte ve Asurbanipal'e bağlılık konusunda muhataplarından güvence istemektedir.

1.3. Geleceğin Kralları

İmparatorluk ideolojisini oluşturmak ve yaymak sadece o günün ihtiyaçları için gerekli değildi. Kral öldükten sonra onun yerine geçecek prenslerin eğitilmeleri ve gelecekteki görevlerine hazırlanmaları gerekliydi. Hatta çok daha sonraki zamanlarda kral olacak hanedan üyesi torunların bile imparatorluğun maddi ve manevi mirasından beslenerek ülkeyi yönetmeleri bekleniyordu. Gelecekte Asur ülkesini yönetecek prensler için sadece maddi bir miras bırakılmamış, aynı zamanda din, ideoloji ve propaganda teknikleri gibi soyut miraslar da bırakılmıştır. Böylece, gelecekteki Asur krallarının karşılaşılabilecekleri olası problemler karşısında, tarihteki örneklerle bakarak hangi çözüm yöntemlerini kullanmaları gerektiğini bilmeleri beklenmiştir. Çeşitli konularda tabletlerin yazılıp kopyalarının oluşturulması, arşiv ve

kütüphanelerde korunması, bilginin belgelendirilmesi, unutulmasının önlenmesi, gelecek nesillere aktarılması ve gelecek nesiller tarafından kullanılmasının sağlanması da buna hizmet etmekteydi.

Örneğin tapınakların gelecekte restore edilmesi hakkında Orta Asur (yaklaşık M.Ö. 1392-934) krallarından I. Tiglat-pileser'in (M.Ö. 1115-1076) gelecekteki krallara yönelik tavsiyeleri gibi:

“Gelecekte, gelecek günlerde, büyük tanrılar, benim efendilerim Anu ve Adad’ın zigguratları yaşlanıp harap hale geldiğinde, daha sonraki bir prens, zayıflamış olanları geri yerine getirebilir (restore edebilir). O, anıtsal ve kil yazıtlarımı yağla yağlasın, fedakârlık etsin ve yerlerine iade etsin.” (Grayson, 2002: 30)

Yeni Asur İmparatorluğu krallarından II. Asurnasirpal (M.Ö. 885-860), İştâr Tapınağı restorasyon kaydı ile ilgili kireçtaşı tablet üzerine yazılmış bir yazıtında İştâr Tapınağı'nı restore ettiğinden bahsetmektedir. II. Asurnasirpal kendisinden sonra gelecek kişilerin bu tapınağa zarar vermemelerini istemekte ve gelecekte tapınağa zarar verebilecek kişilere beddualar ederek onları lanetlemektedir. Bu mesajlar Mezopotamya'da binlerce yıl boyunca devam eden gelecekteki krallara yönelik bir propaganda mesajıdır. (Budge and King, 1902: 162-166)

1.4. Halk ve Ordu

Krallar tanrılar tarafından kutsanmaları, ekonomik ve askeri başarıları, imar ve restorasyon faaliyetleri, peyzaj düzenlemeleri hatta okuma-yazma bilmeleri dahil her türlü başarılarının halk tarafından bilinmesini ve bunların takdir edilmesini istemişlerdir. Bu konuda Asur Kralı II. Asurnasirpal'in (M.Ö. 885-860) İştâr Tapınağı'nın restorasyonundan bahseden yazıtı (Budge and King, 1902: 162 vd.) ve Asur Kralı Esarhaddon'un (M.Ö. 681-669) Bâbil'in restorasyonu hakkındaki yazıtında yer alan pasajlar örnek verilebilir. (Luckenbill, 1927: 242 vd.)

Böylece halk işlerin yolunda gittiğini ve tanrılar ile krallar arasındaki ilişkilerin sağlıklı devam ettiğini düşünüp motive olacak ve halkı yönetme işi kolaylaşacaktı. Bununla birlikte yetişkin Asurlu erkeklerin devlet için savaşmaya istekleri artacaktı.

Kralın otoritesine karşı muhalefet ve isyan meydana geldiğinde halk ve ordu kralın tarafında olacaktı.

Özellikle Akad, Asur ve Babil İmparatorlukları dönemlerinde Sami orduları İran, Anadolu, Doğu Akdeniz, Mısır gibi uzak bölgelere sevk edilip cepheden cepheye sürüldüler. Zorlu coğrafyalarda bulunan ve güçlkle ulaşılan düşmanlar acı verici katliamlardan geçirildiler. Asur kralları bu katliamlarla övündüler. Asur krallarının döktükleri kanlardan duydukları gururdan bahseden örnek bir yazıt için Asur Kralı Tiglat-pileser'in silindir kitabesindeki (yaklaşık M.Ö. 1100) övünç dolu sözleri örnek verebiliriz. (Budge and King, 1902: 36)

Asurlular tarafından çoğu zaman Eski Yakındoğu halkları köleleştirildiler ve sömürüldüler. Bu esnada elbette krala bağlı sayısız asker de hayatını kaybediyor veya çarpışmalarda yaralanıp sakat kalıyordu. Devlete karşı yükümlülüklerin zorlukları sadece savaş zamanları ile de sınırlı değildi. Devasa tapınakların, sarayların, şehir surlarının, su kanallarının ve yolların yapımı gibi devletin angarya işlerinin yapılması için aşılması gereken zorluklar da vardı. Sahherib'in (M.Ö. 705-681) imar faaliyetleri ve peyzaj düzenlemelerinden bahseden yazıtında bu konuda hangi işlerin yapıldığından bahsedilmektedir. (Luckenbill, 1927: 172) Tüm bunlar için yüksek motivasyon, psikolojik ve fizyolojik dayanıklılık gerektiği açıktır. Bunu sağlamak için en önemli düşünsel argümanların din, ideoloji ve propaganda olduğunu söyleyebiliriz. Propaganda savaşa, işgale, şiddete ve işkenceye hizmet için kullanıldığında, taraftarları bu eylemleri gerçekleştirmeye teşvik etmiştir. Yine bu amaçlara hizmet için kullanılan propaganda, insanların duygularını istismar ederek saldırganlıklarını körüklemiş ve onları yolu bile olmayan sarp dağlar veya sıcak çöller gibi savaş alanlarına yaz kış demeden periyodik olarak sürüklemiştir. Bu konuda, Asur Kralı II. Sargon'un 8. Seferinin kayıtlarını içeren ve Tanrı Aşşur'a hitaben yazılmış mektubundan bir pasajda Asur ordusunun zorlu kış şartlarında yüksek dağ zirvelerine tırmanışından bahsedilmektedir. (Luckenbill, 1927: 79-80)

1.5. İç ve Dış Düşmanlar

Asur İmparatorluğu'na komşu olup Asur emperyalizminin hedefi olan halklar ve Asur tahakkümüne girmişken sonradan

isyan eden halklar Asur propagandasına ve saldırılarına maruz kalmışlardır. (Toptaş, 2018:179-200)

Bazen de Asur kralının egemenliği altındaki memleketlerde Asur egemenliğinin pekiştirilmesi, olası isyanlara karşı gözdağı verilmesi, yeni haraç, ganimet ve vergilerin toplanarak büyük projelere kaynak aktarılması gibi ihtiyaçlardan dolayı komşu memleketlere tekrarlanan seferler düzenlemiştir. Asur kraliyet yazıtları, Asur egemenliğine isyan edenlere karşı cezalandırma seferlerinin kayıtları ile doludur. (Budge and King, 1902: 81, 239, 282, 283, 287 vd.; Luckenbill, 1927: 104, 116, 120, 125, 129, 130 vd.)

II. Asurnasirpal (M.Ö. 885-860), bir yazıtında Asur Baş Tanrısı Aşşur'un emriyle Nairi Ülkesi'ne (Doğu Anadolu'ya) ikinci defa sefer düzenlediğinden bahseder. Onun ifadesine göre, kazandığı zaferin anısına bir monolit diktirmeye karar verir. II. Asurnasirpal'in bugünkü Diyarbakır İli'nin Bismil İlçesi yakınlarındaki Üçtepe Höyüğünde bulunan ve höyüğün eski adından dolayı Kurkh Monoliti olarak bilinen monolitinde aşağıdaki ifadeler geçmektedir:

“Onların üzerine katı bir haraç, vergi ve emekçiler yükledim. Kendimin bir resmini yaptım ve üzerine güçlü zaferlerimin bir hesabını yazdım. Matiatu'da (Midyat'ta) diktim.” (Grayson, 2002: 258)

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere, II. Asurnasirpal sadece Nairi Ülkesini zapt etmekle kalmamıştır. Aynı zamanda diktirmiş olduğu stelinde kendisini yüceltmiş ve bu yüceliği yöre halkına propaganda yapmıştır. Asur kralları bu gibi zaferlerin anısına halkın rahatça görebileceği yerlere steller diktirmişlerdir. Bu stellerdeki kabartma tasvirler ve çiviyazılı yazıtlarla propaganda mesajlarını vermişlerdir. Böylece yöre halkının bir daha Asur otoritesine isyan etmemesi için gözdağı verilmiştir.

II. Asurnasirpal'in stellerinden bir örneğin burada incelenmesi konunun açıklanması bakımından uygun olacaktır kanaatindeyiz. II. Asurnasirpal'in M.Ö. 879 tarihli Yukarı Dicle Bölgesi'ne düzenlediği seferinin anısına diktirilen kireçtaşı malzemedен yapılmış Kurkh Steli'nde, II. Asurnasirpal başının üzerindeki tanrı sembollerine sağ elini kaldırarak dua eder pozisyonda tasvir edilmiştir. Stel üzerinde II. Asurnasirpal'in omuz hizasından yaklaşık ayak bileklerine kadar olan kısımda çiviyazı-

zılı yazıt bulunmaktadır. Bu yazıtta kendisinin bölgedeki kahramanlıklarından bahsederek yöre halkına propaganda mesajları vermektedir. (Bakınız: Ekler, Fotoğraf 1)

Steller ve kabartma tasvirler gibi propagandaya hizmet eden eserler okuma yazma bilmeyen insanlara görsel mesajlarla hitap etmişlerdir. Bu eserlerin sanatı geliştirme düşüncesi ile üretilen eserler olmaktan daha ziyade imparatorluğu yüceltmek için propaganda amacıyla üretildikleri kanaatindeyiz.

Saray duvarlarını süsleyen kabartma tasvirlerde genellikle şu konularda içerikler mevcuttur: Asur egemenliğine isyan eden düşman halkların imhası, düşmanlara uygulanan işkenceler, düşman kentlerin kuşatılması ve düşüşü, halkların sürgün edilişi, isyancıların cezalandırılması, uzuv kesme, cesetlerin vahşi hayvanlara yem oluşu, alınan ganimetler, esirlerin nakli, kralların aslan ve boğa avları ve ziyafet şölenleri gibi konular.

Bu konuda bir örnek olarak III. Tiglat-pileser dönemi'ne, yaklaşık M.Ö. 728'e tarihlenen bir kabartma tasviri verebiliriz. Düşmana saldıran iki Asurlu atlı askeri tasvir eden kabartma tasvir, Asur propagandasını yansıtan en iyi örneklerden birisidir. Tasvirde Asurlu her iki asker de kıvrıkcık saçlı, sivri sakallıdır. Başlarında kulaklarını da kapatan sivri uçlu bir miğfer vardır. Her iki asker de karelere yerleştirilmiş disklerden oluşan saçaklı bir tunik ve zırh giymişlerdir. Asurlu atlı savaşçılardan ikincisi, düşmekte olan bir düşman atına mızrak saplıyor. Bu esnada başsız bir düşman askeri ileri atılıyor. Asurlu askerlerin arkasında uzun bir elbise giymiş başsız bir düşman askeri baş aşağı yatıyor. Katledilen düşman askerinin bağırsakları bir akbabanın pençesinde ve gagasında taşınıyor. (Bakınız: Ekler, Fotoğraf 2)

Başka bir propaganda tasviri, Yeni Asur İmparatoru Sanherib Dönemi'ne, yaklaşık M.Ö. 700-692'ye tarihlenen duvar paneli kabartmasıdır. Asur ordusunun saldırısına uğrayan Yahuda Krallığı'nın önemli şehirlerinden Lakiş'ten ve valinin sarayından gelen ganimetleri tasvir etmektedir. Yahudalı esirler, Asurlu askerlerin eşliğinde aileleri ve hayvanlarıyla birlikte sürgüne gönderilmektedirler. Sağ altta Asurlu askerler tarafından Asur kralı Sanherib'e karşı isyandan sorumlu iki Lakişli'nin canlı canlı derileri yüzülmektedir. (Bakınız: Ekler: Fotoğraf 3)

Asur otoritesine düşman olan yabancı krallar, halklar ve yerel beylere yönelik yapılan Asur propagandasının amacını şöyle sıralayabiliriz:

1. Düşmanı korkutup mücadele azmini kırmak, teslim olmasını sağlamak ve gelecekte isyan etmesini engellemek.
2. Hedefteki düşman toplumu yanıltmak veya Asur baskısı nedeniyle çaresiz bırakmak suretiyle müttefik olarak kendi tarafına çekmek.
3. Düşman unsurların Asur krallarının maddi isteklerine boyun eğmelerini sağlamak.
4. Müttefiklik/vasallık ilişkilerini yeniden düzenlemek gibi.

2. Yeni Asur İmparatorluğu Propaganda Mesajlarından Bazı Örnekler

II. Asurnasirpal'in (M.Ö. 885-860) Akdeniz kıyılarına seferini anlatan ve devasa aslanlar ve boğalar üzerine kaydedilen yazıtta, "*Güçlü dağları geçtim, dünyanın dört bir yanındaki zorlu yolları takip ettim. Bir mızrak alevi yağdırdım, tüm şehirlerin prensleri üzerine. Ağzımın sözüyle titrediler ve kudretli gücüme yalvardılar.*" ifadeleri geçmektedir. (Budge and King, 1902: 196-197)

Yüksek rakımlı ve engebeli dağları aşmanın ve zorlu rotaları takip ederek düşman memleketlerine ulaşmanın vurgulandığını, II. Asurnasirpal'in uzak bölgelere gidebilme ve buraları denetim altına alabilme başarıları ile gücünün propagandasını yaptığını anlıyoruz. Ayrıca uzak bölgelere yapılan başarılı seferler her devletin yapabileceği bir kampanya değildi. Bu gibi askeri sefer organizasyonlarının yapılmış olması ve düşman şehirlerinin kuşatılması bile hedefteki halklar üzerine psikolojik olarak olumsuz tesir etmekteydi. Bu olumsuz tesir düşmanın moralini bozduğundan, Asur krallığının psikolojik üstünlüğü ele geçirmesini sağlamıştır.

II. Asurnasirpal'in (M.Ö. 885-860) Kurkh Monoliti'nde Asurnasirpal'in Nairi (Doğu Anadolu) ülkesine yapmış olduğu seferden bahsedilmektedir. Yukarıda ifade edildiği üzere Asur kralları tanrıların emriyle ve onlar adına savaşlar yapmaktaydılar.

II. Asurnasirpal, Asurluların Baş Tanrısı Aşşur'un savaş emri hakkında şöyle demektedir: “*Adımı söyleyen (ve) egemenliğimi yüce kılan efendi Aşşur, bana talimat verdi ve ikinci kez Nairi'ye yürümemi emretti.*” (Grayson, 2002: 258)

II. Asurnasirpal, bu yazıtta ordunun sevk ve sefer organizasyonundan detaylı olarak bahsetmektedir. Sefere hangi ayda çıkıldığı, hangi kentlerden geçildiği, bu esnada hangi kentlerden nelerin haraç olarak alındığı, sefer esnasında yapılan av faaliyetleri, düşman birliklerinin imha edilmesi, sağ yakalananların uzuvlarının kesilmesi, zaferlerin anısına stel dikilmesi gibi bilgiler... Kurkh Monoliti bu yönüyle gelecekteki krallara sefer organizasyonunun nasıl yapılacağı konusunda bilgi veren önemli bir kaynak ve propaganda eseri olmuştur. İmparatorluğun uzak bölgelerine diktirilen yazıtlarda anlatılan olaylar özellikle Asur başkentlerinden Asur, Kalhu, Dur-Şarrukin ve Ninive'de yıllıklar ve inşaat yazıtlarında da anlatılmıştır. Ayrıca yazıtlarda anlatılan olaylar sarayların duvarlarını süsleyen kabartma tasvirlerle de görsel olarak desteklenmiştir. Böylece farklı yerlerde oluşturulan farklı türlerde yazıtlar ve görsel tasvirler aynı kralların aynı icraatlarından bahsettiklerinden, prenslerin ve diğer okuyucuların bu mesajlara erişimleri kolaylaştırılmıştır.

Kurkh Monoliti'nin diğer bir özelliği de düşmana yönelik propaganda yapmasıdır. Asur Kralı'nın sağ yakalanan düşmanlarının uzuvlarını kestiğinden bahsetmesi, onları diri diri yaktığından bahsetmesi gibi ifadeler, Asur Kralı'na karşı bir daha isyan etmeme konusunda yöre halkına verilen korku dolu propaganda mesajlarıdır. Asur propaganda yazıtlarından öğrendiğimiz bilgilere göre, Asur İmparatorları Eski Yakındoğu'da bir korku imparatorluğu kurmuş görünmektedirler. Ayrıca II. Asurnasirpal'in yöre halkından alınan ganimetlerden detaylıca bahsetmesi de tehdit ve korku dolu mesajlarını ekonomik yaptırımlarıyla güçlendirmek içindir. Asur krallarının düşmana yönelik propaganda mesajlarında alınan ganimetler içerisinde sığır, küçük baş hayvanlar, değerli madenler, tahıllar, şaraplar hatta genç erkek ve kızlar bile vardır. II. Asurnasirpal ayrıca bu sefer esnasında savaş arabalarına dağlarda yol açmak için demir baltalar kullandığından bahsetmektedir. Böylece demirin uzak bölgelere sefer düzenleme konusunda Demir Çağı öncesinin yaygın kullanılan madeni olan tunç madeninden yapılan silahlar ve aletlere

göre ne gibi avantajlar sağlamış olabileceği konusunda bir fikir edinmiş oluyoruz. (Grayson, 2002: 257-262)

Asur kraliyet yazıtlarında başarısızlıklardan hiç bahsedilmez. Örneğin bir bölgede Asur İmparatorluğu'na karşı bir isyan meydana gelmiş ve bölgenin kontrolü Asur denetiminden çıkmış ise, Asur kralları bu gibi durumları da ustalıkla kendi lehlerine propaganda etmeyi bilmişlerdir. Kraliyet yazıtlarındaki propaganda metinlerinde sıklıkla geçen “*günah işledi*” ifadesi genellikle Asur krallarına isyan eden vasal krallar veya yerel beyleri ifade etmek için kullanılmıştır. Zira inanca göre, Asur kralları, tanrılar tarafından kutsanmış imparatorluğu tanrılar adına yönetmektedirler. Bu durumda Asur krallarının otoritesine karşı gelmek ve Asur egemenliğinden kurtarılmış bölgeler ilan etmek gibi ölümcül hatalar tanrılara karşı işlenen büyük günahlardır. (Luckenbill, 1926: 284; Luckenbill, 1927: 143, 203, 226 vd.)

Elbette büyük günahların büyük bedelleri oluyordu. Buna örnek bir metin Asur İmparatoru II. Sargon (M.Ö. 722-705) döneminden gelmektedir. II. Sargon Nairi Ülkesi'ne yönelik bir sefer düzenlemiş, dönüş yolunda iken Musasir Şehri Kralı Urzana, Asur kralına karşı sorumluluklarını yerine getirmemiş ve efendisi Sargon'a isyan etmiş sayıldığından tanrılara karşı günah işlemekle suçlanmıştır:

“Dönüş yürüyüşümde, Musasir şehrinin Urzana'sı, günah ve kötülük işçisi, tanrıların yeminini çiğneyen ve hiçbir kuralı tanımayan, kötü bir dağlı olan, Aşşur, Şamaş, Nabu ve Marduk'un yeminine karşı günah işleyen ve bana isyan eden, seferimin dönüş yürüyüşünü durdurdu. Haracını, vergisini ve hediyelerini geri çekti ve bir kez olsun elçisini beni selamlaması için göndermedi.” (Luckenbill, 1927: 92 vd.) Metnin devamında Musasir Şehri'nin II. Sargon'un istilasına uğradığından, Asur kralının saymakla bitmeyen ganimetler aldığından ve II. Sargon'un “*deli bir köpek gibi terör yaydığından*” bahsedilmektedir. Bu ifadelerden Asur İmparatorluğu'nun isyancılara karşı her türlü aşırılığı meşru görüp devlet terörü uyguladığından ve şiddeti kutsallaştırdığından bahsedebiliriz.

Asur kraliyet propagandasında başarısızlıklardan bahsedilmediği gibi, kısmî başarılar da abartılarak kesin başarı imiş gibi gösterilmiştir. Buna, Sanherib'in (M.Ö. 705-681) Yahuda

Krallığı üzerine düzenlediği seferinden bahseden yazıtından bir pasajı örnek olarak verebiliriz.

“Yahudi Hizkiya’ya gelince, o benim boyunduruğum altına girmedi, ben de ona ait olan 46 kuvvetli şehri, hisarları ve etraflarında bulunan sayısız küçük köyü kuşattım ve fethettim... Onu da [Hizkiya’yı] kafesteki bir kuş gibi Yeruslaim’daki kraliyet sarayına hapsedtim.” (Luckenbill, 1927: 120)

Bu ifadeleri detaylı bir şekilde açıklayarak Sanherib’in propagandasının nasıl en az cümle ile en güçlü propaganda mesajlarını verdiğine değinmek gerekirse; Sanherib, Yahudi Kralı Hizkiya’yı teslim alamadığından bahsetmiyor. Bunun yerine, “boyunduruğum altına girmedi” diyor. Yani Sanherib’in Hizkiya’ya teslim olmasını teklif ettiğini, Hizkiya’nın ise bunu reddettiğini söylüyor. Sanherib buna karşılık Hizkiya’ya ait birçok kenti ele geçirdiğinden bahsederek aslında başarılı olduğundan bahsediyor. Devamında Hizkiya’yı “*kafesteki bir kuş gibi*” ifadeleri ile aşağılıyor ve Hizkiya’yı sarayında kuşatıp onu hapsedtiğinden ve onu alıkoyduğundan bahsederek gücünün propagandasını yapıyor.

Asur krallarının düşman unsurları üzerine propagandaları Tevrat’a da konu olmuştur: Tevrat’ta 2. Krallar: 18’de anlatılanlara göre Asur Kralı Sanherib (M.Ö. 705-681), Yahuda Kralı Hizkiya’yı ve Yahuda halkını teslim olmaya zorlamak için elçilerini Yeruslaim’e göndermiştir. Sanherib’in elçileri Yeruslaim’e geldiklerinde Rabshake isimli bir elçi Hizkiya’nın memurlarına ve Yahuda halkına Yahudi dilinde seslenerek Sanherib’in teslim olma teklifini içeren mesajını iletmiştir. Hizkiya’nın memurları Sanherib’in propagandasından halkı korumak için Rabshake’den Yahudi dilinde konuşmamasını, kendilerinin bildiği ancak halkın anlamayacağı Arami dilinde konuşmasını istemişlerdir. Rabshake ise, “*Efendim beni bu sözleri efendinize ve size söylemem için mi gönderdi sanıyorsunuz? Sizlerle birlikte kendi dışkısını yiyip idrarını içecek olan, surlar üzerindeki şu adamlara (halka) göndermedi mi?*” şeklinde cevap vererek Asur kralının propaganda mesajlarını psikolojik savaş için kullanmıştır. (Kutsal Kitap, 2019: 520 vd.)

Tevrat’taki bu ifadelere göre kuşatma altında açlık ve susuzlukla tehdit edilen Yeruslaim halkı, Sanherib’in baskı ve propagandasına maruz bırakılmışlardır.

Yine Rabşeke Yahuda halkına hitaben: “...Hizkiya’yı dinlemeyin; Asur kralı diyor ki, ‘Teslim olun, benim tarafıma geçin; ben gelip sizi kendi ülkeniz gibi bir ülkeye, tahıl ve yeni şarap ülkesine, tarlalar ve bağlar ülkesine, zeytin ağaçları ve bal ülkesine götürünceye kadar her biriniz kendi asmasından, kendi incir ağacından yesin ve kendi sarnıcından su içsin. Böylece hayatta kalırsınız, ölmezsiniz. Hizkiya’yı dinlemeyin, “Yehova bizi kurtaracak” diyerek aklınızı çelmesin...” demiştir. (Kutsal Kitap, 2019: 520 vd.)

Bu ifadelerden anlaşıldığına göre, Yahuda halkı kuşatma esnasında Asur elçisi Rabşeke’nin propagandası ile psikolojik savaşa ve tehdit ile yönlendirmeye maruz kalmıştır.

Asur kraliyet propagandasında düşman her zaman aşağılanmış ve kötü tanıtılmış, Asur kralları da tam tersine yüceltilmiştir. Asur kralları uyguladıkları propaganda çalışmaları ile Eski Yakındoğu halklarını kendilerine dayatılan emperyal sisteme itaat etmeye zorlamışlardır. Yine bu halkları kendilerine itaat etmeyen isyancılara karşı kışkırtarak onları öldürmek, sürgüne göndermek, esir edip köleleştirmek gibi yöntemlerle etkisiz hale getirmeye ikna etmek istemişlerdir. Bu yönüyle Asur propagandası ikna etmeyi kötüye kullandığı için “kara propaganda” olarak nitelendirilebilir.

Asur propagandasında düşmanın aşağılanması çeşitli bitki ve hayvan benzetmeleri ile sıkça yapılmıştır. Yukarıda verdiğimiz “*kafesteki bir kuş gibi*” (güçsüz ve etkisiz anlamında) ifadesine benzer bir ifadeye II. Asurnasirpal’in (M.Ö. 885-860) yıllıklarından örnek verebiliriz. II. Asurnasirpal yazıtında kendisinden bahsederken “*düşmanları olan efendileri, kralları ve prensleri bataklıktaki sazlar gibi kesti*” ifadesini kullanmaktadır. (Budge and King, 1902: 262) Bu propaganda metninde Asurnasirpal’e düşmanlık eden memleketler bataklığa, o memleketlerin yöneticileri de küçük bir rüzgârda bile sağa sola eğilen zayıf gövdeli saz bitkilerine benzetilerek aşağılanmışlardır. Burada sağa sola eğilen saz gibi ifadesi, Eski Yakındoğu’nun büyük devletleri olan Asur, Mısır, Urartu, Babil gibi devletler arasında denge siyaseti izleyen ve rüzgâr hangi tarafa eserse, o tarafa eğilen (hangi kral güçlü ise ona biat eden) bölgesel krallıklar için kullanılmıştır. Asurnasirpal’in onları kesmesi ifadesi de bu düşman unsurların ordularının ve yöneticilerinin imhasının saz

bitkisini kesmek kadar kolay ve mümkün olduğunu ifade etmektedir.

Saz bitkisinin Asur propagandasında kullanımını hakkında Tevrat kayıtlarında da bilgi mevcuttur. Sanherib'in (M.Ö. 705-681) Yahuda Kralı Hizkiya'yı tehdit etmek üzere, komutanını bir elçi olarak Yeruşalim'e gönderdiğinden ve Sanherib'in komutanının Yeruşalim'de kendisini karşılayan yetkililere şöyle seslendiğinden bahsedilir: *"Hizkiya'ya söyleyin. 'Büyük kral, Asur Kralı diyor ki: Güvendiğin şey ne, neye güveniyorsun? Savaş tasarılarının ve gücün olduğunu söylüyorsun, ama bunlar boş sözler. Kime güveniyorsun da bana karşı ayaklanıyorsun? İşte sen şu kırık kamış değneğe, Mısır'a güveniyorsun. Bu değnek kendisine yaslanan herkesin eline batar, deler. Firavun da kendisine güvenenler için böyledir."* (Kutsal Kitap, 2019: 521)

Bu pasajda Yahuda Kralı Hizkiya'nın müttefiki ve Asur emperyalizmine karşı bir dayanağı olan Mısır Ülkesi kırık bir kamışa benzetilmiştir. Örneğin bir ırmağa veya göle düşen kişinin kırık bir kamışa tutunup kurtulmaya çalışması, onun elinin kesilmesine neden olacaktır. Hizkiya'nın da Asur emperyalizminden kurtulmak için Mısır'a tutunması konusunda Sanherib'in komutanı, Mısır'ı zayıf ve güvenilmez bir ülke olarak göstermektedir. Sanherib Hizkiya'ya, Yahuda Krallığı'nın Mısır ile ittifakının Asur'a düşmanlık etmek anlamına geleceğini söylüyor. Bunun sonucunda da Asur saldırısı nedeniyle Yahuda halkının kanının döküleceği mesajını vererek tehdit ediyor. Yine metnin devamında Asur kralının gücünün propagandası yapılarak Yahuda Kralı Hizkiya ve Yahuda halkına karşı propaganda yapılmaktadır. Asurlu komutan, Sahberib'in Yahudilerin Rabbi'nin emriyle Yahuda Krallığını yıkmak üzere geldiğinden bahsederek psikolojik savaş yürütmeye devam ediyor ve *"ölmeyi değil, yaşamayı seçin"* diyor. (Kutsal Kitap, 2019: 521 vd.)

Ayrıca Asur emperyalizmine karşı bir denge unsuru olduğu anlaşılan Mısır'ın işgali Sanherib'in oğlu Esarhaddon ve torunu Asurbanipal'e nasip olacaktır. Böylece saltanatın babadan oğula geçtiği gibi, Asur İmparatorluğu'nun Doğu Akdeniz ve Mısır stratejisi ile bu hedefleri gerçekleştirmek için kullanılan kraliyet propagandası da babadan oğula geçmekteydi.

Asur kralları çeşitli vahşi hayvanları da propagandalarına alet etmişlerdir. II. Asurnasirpal (M.Ö. 885-860), kırmızıya çalar

renkte olduğundan dolayı savaş ve kanla ilişkilendirilen Mars Gezegeninin (Asur Tanrısı Nergal) ve bulanık bir görünümüne sahip olduğundan yine savaş ve kaos ile ilişkilendirilen Satürn Gezegeninin (Asur Tanrısı Ninurta) emri ile (Baysal, 2018: 406), vahşi hayvanları avlandığından bahsetmektedir. Tabii ki bu faaliyetlerinin propagandasını yaparak ne kadar güçlü bir kral olduğunu vurgulamaktadır. Bir yazıtında bahsettiğine göre, tuzak çukurundaki 30 fili, 257 vahşi boğayı ve “*kafesteki kuşlar gibi, 370 güçlü aslanı*” mızrağı ile öldürmüştür. (Grayson, 2002: 226) Başka bir yazıtında 450 güçlü aslan, 390 vahşi boğa, 200 devekuşu ve 30 fil öldürdüğünden bahsetmekte, dağlardan ve ormanlardan 50 yaban boğasını, 140 devekuşunu ve 20 güçlü aslanı canlı canlı yakaladığı ifade etmektedir. (Grayson, 2002: 291) Bu metinlerden anladığımız kadarıyla Asur kralları barış zamanlarında av faaliyetleri ile ilgileniyorlar, böylece askeri seferlere hazırlık için antrenman yapıyorlardı. Asur krallarının saraylarının duvarlarını süsleyen ve av sahneleri ile dolu kabartma tasvirler, saraya gelen elçiler ve misafirlere bu konuda görsel mesajlar iletliyordu. Asur krallarının aslan avları, boğa avları ve savaşlardaki performanslarını gösteren kabartma tasvirler, tıpkı imparatorluğun çeşitli yerlerine dikilen steller gibi kraliyet otoritesinin medya organları olarak propagandaya hizmet ediyordu. Eski Mezopotamya’da Sumerliler’den itibaren kullanılan silindir mühür geleneği vardı. Bu mühürlerin üzerine de tıpkı saray duvarlarını süsleyen kabartma tasvirlerde olduğu gibi, Sumer krallarından beri kraliyet avlarının tasvirleri yapılıyordu. (Öz, 2016:143-158) Bu gelenek Yeni Asur İmparatorluğu zamanında da devam etmiştir. Yeni Asur İmparatorluğu Dönemi’ne tarihlenen bir mühür baskısında aslan avı tasviri yapılmıştır. (Dick, 2006: 246)

Asur krallarının av sahnelerini tasvir eden kabartmalara açıklamalı bir örnek olarak Asur Kralı II. Asurnasirpal’in boğa avını temsil eden ve M.Ö. 875-860 yılları arasına tarihlenen bir kabartma tasviri verebiliriz. Bu tasvirde iki tekerli atlı savaş arabası bir sürücü tarafından kontrol ediliyor. Yerde oklara hedef olmuş bir boğa yatıyor. Kraliyet şapkası ile tasvir edilen II. Asurnasirpal öndeki boğaya atış yapmak yerine, arkadan saldıran daha heyecan verici boğayı avlıyor. Sol eliyle boğanın boynuzundan kavırıyor. Sağ elindeki kılıcı ile boğanın boynunu ke-

siyor. Arkadaki süvari bir kalkan ve mızrak ile kralı koruyor. (Bakınız: Ekler, Fotoğraf 4)

Binlerce yıl önce bile, yöneticiler propaganda yapmak için kendi yazılı ve görsel medyalarını oluşturup ülkenin her tarafına mesajlarını yaymışlardır. Yine bu görsel propaganda eserleri, özellikle de kralların kabartma tasvirlerini içeren steller olmak üzere Asur krallarının bölgede olmadıkları zamanlarda onların bir dublörü gibi devlet otoritesini temsilen hizmet ediyorlardı. Böylece devlet otoritesi, sanatçıların taş bloklar üzerine profesyonelce işledikleri kralların yüz ifadeleri ve kaslı yapılarını yansıtan kabartma tasvirlerle her an halka hissettiriliyordu.

II. Asurnasirpal'in (M.Ö. 885-860) kullandığı "*kafesteki kuş gibi*" ifadesini önceki sayfalarda Asur krallarından Sanherib'in (M.Ö. 705-681) propaganda yazıtlarında Yahuda Kralı Hizkiya'ya karşı kullanıldığını görmüştük. II. Asurnasirpal'in aslanları kafesteki kuş gibi avladığını iddia etmesi, yine onun gücünün propagandasını yapmaktadır. Belki de söz konusu av hayvanları önceden kralın avlanması için kafeste tutuluyor, belli oranda zayıflatılmış veya yaralanmış aslanlar Asur krallarına kolay av oluyordu.

Bu gibi deyimlerin Asur İmparatorluğu'nu yönetmiş farklı krallarının propaganda metinlerinde görülmesinden bazı tahminler çıkarabiliriz. Birincisi, daha önce de belirttiğimiz üzere krallar kendilerinden sonra gelecek olan krallara öğretici bir tarih bilgisi ve propaganda dilinin belli başlı deyimlerini veriyor olmalıdırlar. İkincisi, bu metinleri yazan ve saraya bağlı çalışan profesyonel bürokratların olduğunu, bunların da usta-çırak ilişkisi içerisinde devlet ideolojisini ve propaganda dilini kendilerinden sonra gelenlere öğretip onları yetiştirdiklerini akla getirmektedir. Bunu destekleyecek kanıtlar olarak Asur kraliyet otoritelerine ait kabartma tasvirler, steller, yıllıklar ve tabletler gibi yazılı ve görsel eserlerin şekil, içerik şablonu ve dil bakımından birbirlerine çok benzemesidir diyebiliriz.

Başka bir propaganda mesajı Sanherib'in (M.Ö. 705-681) yazıtlarından gelmektedir. Asur İmparatoru Sanherib, Elam, Babil ve Kalde Prenslikleri ile yaptığı bir meydan savaşı hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Hainleri ve kötülerini alçaltan savaş arabamın tekerlekleri kan ve pislikle doluydu. Savaşçıların bedenleriyle ovayı çimen

gibi doldurdum. Testislerini kestim ve Simânu'nun (Haziran) salatalık tohumları gibi mahremlerini parçaladım.” (Luckenbill, 1927: 92 vd.)

Buna göre Sanherib, imha ettiği düşmanlarının cesetlerinin ovayı çimen gibi hiç boş bir yer bırakmayacak şekilde tamamen kapladığından bahsederek, kendisinin de atlı savaş arabalarıyla bu cesetleri çiğnediği şeklinde övünmektedir. Bu ifadelerde yine zayıf bir bitki benzetmesi ile verilen propaganda mesajları yukarıda bahsettiğimiz üzere saz bitkisi örneğine benzemektedir. Sanherib’in düşman unsurlarının testislerini kesmesi, onların erkekliklerini yok ederek aşağılaması dikkat çekicidir. Yine düşmanlarının bedenlerini parçalayıp mahrem yerlerini Haziran salatalığının tohumları gibi ortaya çıkarması da Sanherib’in bir küçük düşürme ve onur kırma uygulamasıdır. “Simânu'nun (Haziran) salatalık tohumları gibi” ifadesi, olasılıkla Mezopotamya’da bu ayda tohumluk salatalıkların olgunlaşması ve düşmanların da tazeliği geçmiş, kartlaşmış, tohumluk salatalığa benzetilerek aşağılanması şeklinde değerlendirilebilir.

O’nun savaş arabalarının tekerlerinin kan ve pislikle dolması ifadesi, belki de mahrem yerleri parçalanan cesetlerin savaş arabalarının tekerleklerine bulaşan dışkılarına işaret etmektedir.

Görüleceği üzere, Asur kralları emperyal ideolojilerini gerçekleştirmek, savaşları, katliamları, ağır ekonomik yaptırımları ve sürgünleri meşrulaştırmak için sıklıkla propaganda mesajları kullanmışlardır. Onların propaganda mesajlarından tanrılar adına yapılan savaşları kazanmak için her yolun mubah olarak görüldüğünü anlıyoruz. Yine dönemin haklarının Asur krallarının saldırgan politikalarına nasıl maruz kaldıklarını, yıl boyunca çalışıp ürettikleri ürünlerinin nasıl ganimet olarak ele geçirildiğini, Asur emperyalizmine hizmet etmedikçe insan canının ne kadar önemsiz sayıldığını anlıyoruz. Daha dikkat çekici olanı, emperyalist ideolojiye hizmet için cepheden cepheye sürüklenen Asurlu askerlerin ne gibi zorluklarla karşılaştıklarından, neleri feda ettiklerinden hiç bahsedilmemesidir. Bu yönüyle savaşları bir sektör haline getirmiş görünen Yeni Asur İmparatorluğu’nun aynı zamanda dini inançları, devlet ideolojisini ve şiddeti bir fetiş haline getirdiğini anlıyoruz.

Sonuç

Yeni Asur İmparatorluğunun Anadolu içlerinden, Doğu Akdeniz ve Mısır'a, Basra Körfezi'nden Mezopotamya ve Zagros Dağları'na kadar olan bölgelere egemen olması, büyüyen devlet topraklarının kontrolünü de zorlaştırmış olmalıdır. Aynı zamanda göçlerle ve zorunlu iskanlarla bölgesel etnik yapıların değiştiği düşünülür ise, bu kadar geniş bir coğrafya ve üzerinde yaşayan halkların kontrolünün ne kadar zor olacağı tahmin edilebilir. Kontrolün sadece savaşlarla sağlanamayacağı veya en azından savaşların maliyetinin yüksek olacağı düşüncesi ile, Asur krallarının daha ekonomik bir kontrol mekanizması olan propagandaya önem vermiş olduklarını söyleyebiliriz. Bunu yaparken de önceki yaptıkları savaşları yazılı ve görsel medya organları aracılığı ile Eski Yakındoğu halklarına tehditkâr referanslar olarak göstermişlerdir. Asur krallarının tasvirlerinin yer aldığı steller nasıl ki onların yokluğunda bir dublör gibi devlet otoritesini temsil etmiş ve canlandırmış ise, propaganda mesajları ve savaş sahnelerini konu edinen tasvirler de Eski Yakındoğu halklarının zihninde geçmişte yaşanmış acı verici olayları canlı tutmak için kasten ve profesyonelce oluşturulmuşlardır. Bunlar özellikle Asur saraylarına gelen elçiler, kraliyet otoritesine bağlı yerel yöneticiler gibi doğrudan Asur kralları ile muhatap olan önemli kişileri etkilemeye yöneliktir.

Asur kraliyet yazıtlarında anlatılan olayların ve propaganda mesajlarının Tevrat kayıtlarında da çok benzer ifadelerle görülmesi Asur saldırganlığının, emperyalizminin ve propagandasının rakip bir toplumun yazılı kaynakları tarafından doğrulandığını göstermektedir. Bu durum tarihsel olayların mukayeseli bir şekilde incelenmesine imkân vermesi bakımından önemlidir.

Asur propagandası tehdit, korkutma, çarpıtma, aşağılama, aldatma, abartma gibi olgularla doludur. Propaganda mesajlarında düşman her zaman aşağılanmış, imha edilmiş, uzuvları kesilmiş, sürgün edilmiş, haraca bağlanmış, zayıf ve günahkâr bir imaj ile tanıtılmıştır. Asur kralları ise tanrılar adına ülkeyi yöneten güçlü, iyi görünümlü, cesur, temiz, hızlı, bilgili, doğru vb. olumlu imajlarla tanıtılmışlardır. Bu yönüyle Asur propagandası muhataplarını kimlerle iş birliği yapmaları veya yapmamaları konusunda yönlendirme çabası içerisinde olmuştur.

Steller, inşaat kitabeleri, yıllıklar, kabartma tasvirler gibi eserlerde şablon ve ifadelerin benzerliği propagandanın sistematik bir devlet uygulaması olduğunu göstermektedir. Bu durum propagandaya her zaman ihtiyaç duyulduğunu, propagandanın bir anlamda “barış zamanında savaş” veya “soğuk savaş” yöntemlerinden birisi olduğunu göstermektedir.

Asur propagandasının görsel tasvirlerle verdiği önem, özellikle okuma yazma bilmeyen insanları etkilemeye ve onların zihinlerine Asur kraliyet otoritelerinin belirlediği bir Asur imajı yerleştirmeye yöneliktir. Hedefteki kişilerin söz konusu görseller ile en az zamanda en yüksek propaganda etkisine maruz bırakıldıklarını düşünüyoruz. Uzun kesme, diri diri yakma ve deri yüzme gibi aşırılıklar içeren uygulamaların kraliyet medya organlarında servis edilmesi buna kanıt olarak sunulabilir.

Yeni Asur İmparatorluğu propagandasında görülen bazı olguların modern dünyada da görüldüğünü söyleyebiliriz. Örneğin Asur krallarının uzak bölgelere seferler düzenlemeleriyle, ordularının ve silahlarının yüksek rakımlı dağların zirvelerine kadar ulaştığıyla övünmelerinden ve bunların propagandasını yapmalarından bahsetmiştik. Günümüzde de modern devletlerin veya şirketlerin uzun menzilli silahlarla, yüksek hızlı araçlarla ve dünyadan çok uzaktaki gök cisimlerine erişim gibi uzak mesafe başarılarıyla övünmeleri; modern ülkelerin yöneticilerinin ata binme, savaş uçağı kullanma ve avlanma görüntülerinin basın organlarında dünya halklarına propaganda edilmesi de binlerce yıllık propaganda geleneğinin devamıdır olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

- BAYSAL, A. Selim (2016). *Asurlular'da Tarih Yazımı ve Takvim Sistemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- BAYSAL, A. Selim (2018). "Asur ve Bâbil Astrolojisinde Gök Olaylarının Yorumlanması Üzerine Bir Değerlendirme", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6/66, Mart, s. 402-414.
- BUDGE, E. A. W. and King, L. W. (1902). *The Annals of the Kings of Assyria: The Cuneiform Texts with from the Original Documents in British Museum, Volume I*, London: Oxford Universty Press.
- DICK, M. B. (2006). "The Neo-Assyrian Royal Lion Hunt and Yahweh's Answer to Job", *Journal of Biblical Literature*, Vol. 125, No. 2, America, pp. 243-270.
- GARTH, S. J. and O'Donnell, V. (2012). *Propaganda and Persuasion, Fifth Edition*, Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC: Sage Publications.
- GRAYSON, A. K. (2002). *Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC, Volume I (1114-859 BC)*, Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press.
- GÜNBATTI, C. (1997). "Kültepe'den Akadlı Sargon'a Ait Bir Tablet", *Archivum Anatolicum (Anadolu Arşivleri)*, Cilt: 3, s. 131-155.
https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1928-1010-3 Erişim tarihi: 05.03.2021.
<https://www.jw.org/tr/yayinlar/kutsal-kitap/bi12/kitaplar/2-krallar/18/> Erişim Tarihi: 06.03.2021.
<https://www.kutsalkitap.org/online-kutsal-kitap/> Erişim Tarihi: 06.03.2021.
<https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/law-code-hammurabi-king-babylon> Erişim tarihi: 05.03.2021.
<https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/stele-vultures> Erişim tarihi: 05.03.2021.
<https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/victory-stele-naram-sin> Erişim tarihi: 05.03.2021.
- KAĞNICI, G. (2017). "Kral Yazıtlarındaki Propaganda Biçimleri: Erhandedanlar Döneminden Eski Bâbil'in Sonuna Kadar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 27, s. 125-135.
- KUTSAL KİTAP (2019). *Yeni Dünya Çevirisi*, Watchtower Bible And Tract Society of New York, USA.
- LAATO, A. (1995). "Assyrian Propaganda and the Falsification of History in the Royal Inscriptions of Sennacherib", *Vetus Testamentum*, Vol. 45, Fasc. 2, pp. 198-226.
- LANFRANCI, G. B. and Parpola, S. (1990). *The Correspondence of Sargon II, Part II: Letters from the Northern and Northeastern Provinces*, Helsinki.
- LİVERANİ, M. (1995). "The Deeds of Ancient Mesopotamian Kings", *Civilizations of the Ancient Near East*, Editor: Jack M. Sasson, Vol 4, Charles Scribner's Sons, New York, pp. 2353-2366.

- LUCKENBILL, D. D. (1926). *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Volume I, Chicago: The Chicago University Press.
- LUCKENBILL, D. D. (1927). *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Volume II, Chicago: The Chicago University Press.
- ÖZ, E. (2016). “Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Buluntular Işığında, Mezopotamya’nın Erken Dönemlerinden Yeni Asur Devri Sonuna Kadar Kralların Av Faaliyetleri”, *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)*, Sayı: 45, Bahar III, s. 143-158.
- PARPOLA, S. (1987). *The Correspondence of Sargon II, Part I: Letters from Assyria and the West*, Helsinki.
- PARPOLA, S. (1993). *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars*, Helsinki.
- PARPOLA, S. and Watanabe, K. (1988). *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths*, Helsinki: Helsinki University Press.
- TOPTAŞ, K. (2018). “Yeni Asur Emperyalizminin Bir Sonucu Olarak İsyanlar”, *Archivum Anatolicum (ArAn)*, Sayı: 12/2, s. 179-200.

EKLER

Fotoğraf 1: II. Aurnasipal'ın M.Ö. 879 tarihli Yukarı Dicle Bölgesi'ne düzenlediği seferinin anısına diktirilen Kurkh Steli. Görüntü: © The Trustees of the British Museum lisansı ile korunmaktadır.

British Museum. Müze Numarası: 118883. Kayıt Numarası: 1863,0619,1. Buluntu Yeri: Kurkh (Diyarbakır İli Bismil İlçesi sınırları içerisindeki Üçtepe Höyüğü), Müzeye kazandıran: John George Taylor, Yıl: 1863.

Fotoğraf 2: Yeni Asur İmparatoru III. Tiglat-pileser Dönemi'ne, yaklaşık M.Ö. 728'e tarihlenen düşmana saldıran iki Asurlu atlı askeri temsil eden kabartma propaganda tasviri. Görüntü: © The Trustees of the British Museum lisansı ile korunmaktadır.

British Museum. Müze Numarası: 118907. Kayıt Numarası: 1849,0502.10.
Buluntu Yeri: Nimrud, Güneybatı Sarayı. Hafir: Sir Austen Henry Layard,
Yıl: 1849.

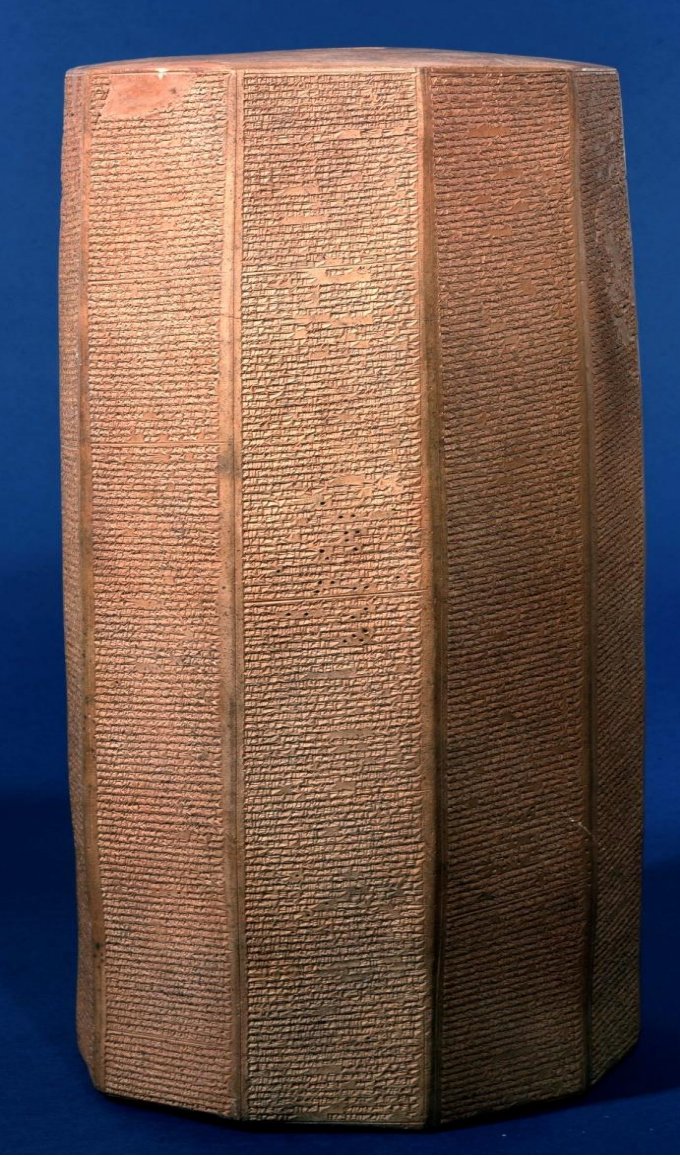
Fotoğraf 3: Yeni Asur İmparatoru Sanherib Dönemi'ne, yaklaşık M.Ö. 700-692'ye tarihlenen Lakiş Şehri kuşatmasını tasvir eden duvar paneli kabartması. Görüntü: © The Trustees of the British Museum lisansı ile korunmaktadır.

British Museum. Müze Numarası: 124907. Kayıt Numarası: 1856.0909,14. Buluntu Yeri: Ninive, Güneybatı Sarayı. Hafirler: Hormuzd Rassam, William Kennett Loftus, Sir Henry Creswicke Rawlinson, John George Taylor, Yıl: 1856.

Fotoğraf 4: Asur Kralı II. Aurnasirpal'in boğa avını temsil eden ve M.Ö. 875-860 yılları arasına tarihlenen bir kabartma tasvir. Görüntü: © The Trustees of the British Museum lisansı ile korunmaktadır.

British Museum. Müze Numarası: 124532. Kayıt Numarası: 1847,0623.12.
Buluntu Yeri: Nimrud, Kuzeybatı Sarayı. Hafir: Sir Austen Henry Layard,
Yıl: 1846.

Fotoğraf 5: Asur Kralı Asurbanipal'in (M.Ö. 669-631) yıllıklarının yer aldığı kilden yapılmış on kenarlı silindir yazıt. Bu yazıt, Asurbanipal'in yıllıklarının en eksiksiz kaydını temsil etmektedir. Görüntü: © The Trustees of the British Museum lisansı ile korunmaktadır.

British Museum. Müze Numarası: 91026. Buluntu Yeri: Ninive, Kuzey Sarayı. Hafir: Hormuzd Rassam. Yıl: 1854.

Т. ӘБДІКОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЗМДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Түйіндеме

Ғылыми мақалада қазақ әдебиетінде өзіндік орны, қолтаңбасы бар, мол ізденетін, шығармашылық деңгейі жоғары қаламгерлердің бірі Төлен Әбдіковтің шығармаларындағы психологизмді ерекшелігі отыра, оны оқытудың әдістері қарастырылады. Оның шығармаларының бәрі дерлік тұңғыққа, экзистенцияға, жаңа пайымға толы. Сол терең шығармалары арқылы ұлтымыздың тілі мен дәстүрін, мінезі мен табиғи қасиеттерін көрсетуге, адам болмысының сан қатпарлы құпияларын ашуға ұмтылады. Жазушы қазақ әдебиетіндегі “қос тұлғалылық”, “жатсыну” теорияларын жаңа тұрғыдан, жаңа қырынан прозалық шығармалары арқылы дамыта түсті. Сонымен қатар, мақалада жаңа қырлы шығармаларын жоғары оқу орнында оқытудың әдістерін талқыланып, сараланады.

Тірек сөздер: *Автор, психологизм, оқыту әдістемесі, тәуелсіздік кезеңі.*

METHODS OF TEACHING PSYCHOLOGY IN THE WORKS OF T. ABDIKOV

Abstract

The scientific article examine the methods of teaching him, highlighting the

ULUSLARARASI
TÜRK DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF
TURKISH WORLD
STUDIES
CİLT 4 / SAYI 2 /
NİSAN 2021

**Sorumlu Yazar
Corresponding Author**
А. Ж. ҚАЛКӨЗ / Г. Ж.

БОЛАТОВА
Магистрант, әл-
Фараби атындағы
Қазақ ұлттық
университеті,
[akzhul-
hul-
dyz.zhomartkyzy@mail.
ru](mailto:akzhul-hul-dyz.zhomartkyzy@mail.ru)

**Gönderim Tarihi
Received**
16.03.2021

**Kabul Tarihi
Accepted**
26.03.2021

Atf
А. Ж. ҚАЛКӨЗ, Г. Ж.
БОЛАТОВА (2021).
“Т. Әбдіков
Шығармаларындағы
Психологизмді Оқыту
Әдістемесі”, *Uluslara-
rası Türk Dünyası
Araştırmaları Dergisi*,
(4/2), 31-46.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

psychology in the works of Tolen Abdikov, one of the writers who occupies a special place in Kazakh literature. Almost all of his works are full of the abyss, existence, a new look. In these profound works, he seeks to show the language and traditions of our nation, its nature and natural qualities, to reveal the many-sided secrets of human existence. The writer developed the theory of “double personality” in Kazakh literature from a new point of view, from a new angle, through prose works. In this article, we will discuss methods of teaching psychology in the works of Tolen Abdikov.

Key words: *Autor, psychologism, teaching methods, the period of independence.*

Кіріспе

Кез келген ұлттың, халықтың тағдыры, басынан өткерген тарихи кезеңдері ең алдымен сол халықтың әдебиетінде із тастайтыны ақиқат. Қазіргі таңда қазақ әдебиетінің әрқилы кезеңдерінде рухани дамуымызға, мәдени өркениетке, әсіресе ұлттық жан дүниемізге өз шығармаларымен айтулы үлес қосқан қаламгерлеріміздің бірі – Төлен Әбдіков.

Жазушы Т. Әбдіков жеке адамның санасындағы, ойлау жүйесіндегі сан алуан сезімдік, психологиялық, философиялық құбылыстарды, ой ағымына, түс көруді талдауға және де психологиялық сыртқы детальдарға бірден-бір ерекше көңіл аударатындығын ескере отырып, қаламгердің прозалық шығармаларының өзіндік сипаты, өзіндік қолтаңбасы мен стилі бар екендігін білеміз. Сондықтан Төлен Әбдіковтің прозалық шығармаларын жанрлық, тақырыптық, теориялық тұрғыдан қысқаша талдай келе, оның шығармаларындағы психологизмді жоғары оқу орындарында оқытудың әдістерін қарастырамыз.

Төлен Әбдіковтің әдебиеттегі қолтаңбасы ерекше екендігін өзіндік жазу мәнері, сөз қолданысы, кейіпкерлерінің іс-әрекетін, мінез-құлқын сомдауы, оқшау образдар жасауы, тосын тұлғалар табуы тайға таңба басқандай дәлелдеп-ақ тұр.

Жазушы шығармалары жаңа көзқарасқа толы, ол шығармаларында замана келбетін айқын ашатын тақырыптарды терең және дер кезінде көре біледі, соны

халыққа жеткізеді. Т. Әбдіковтің прозасындағы психологиялық иірімдерді, философиялық толғаныстарды айта келе, жоғары оқу орнында оқитын студенттерге оқыту әдістемесін талқылаймыз.

Сондай-ақ бұл мақала әдебиеттің теориялық мәселелерін оқытқанда, орта мектептердің жоғарғы сыныптарында және жоғары оқу орындарының филология факультеттерінің қазақ бөлімдерінде қазақ әдебиеті тарихын оқыту барысында, қазіргі заман әдебиеті курсы бойынша, арнаулы курстар мен семинарлар өткізуге, сондай-ақ гимназия, лицейлерде, қазақ тілі мен әдебиеті пәнін тереңдетіп оқытатын мектептерге оқулықтар, оқу құралдарын, көмекші құралдар жазуда пайдалануға болады.

Әдістеме

Дидактика – оқыту, оқуды дұрыс ұйымдастыру болса, бұл дидактиканың педагогикада алатын орны орасан. Енді дидактика заңдылықтарына сүйене отырып, Төлен Әбдіковтің шығармаларын оқытудың әдістемелерін ұсынбақпыз.

Жазушының шығармалары адам мінезінің құпия сырларына үңілуімен, өмірдің мән-мағынасына философиялық тұрғыда қарауымен, өмірдің қайшылықты құбылыстарының күрделі шындығын ашумен ерекшеленеді. Төлен Әбдіков шығармашылығының негізгі өзегі – пенде мұңы. Жеңіл-желпі желұшық мұң емес, артында қара тастай қасірет жатқан көштей күңіренге-сыңсытып өз жүрегінен өткізген жалқының мұңы.

Жазушы шығармаларының бірден-бір ерекшелігі жеке адамның санасындағы, ойлау жүйесіндегі сан алуан сезімдік, психологиялық, философиялық құбылыстарды, сана қозғалысының пластикасын беру мен жан диалектикасын монологқа, ой ағымына, түс көруді талдауға және де психологиялық сыртқы детальдарға (ым мен ишараттарға, іс-әрекеттегі, дауыс ырғағындағы, портреттегі физиологиялық, физиономиялық, сезімдік құбылыстарға) да көңіл бөлген. Мысалы, “Оң қол” әңгімесінде кейіпкер – Алманың түсі арқылы автор адам санасында үздіксіз жүріп жатқан үдерісті, үрей мен қорқынышты, өмір мен өлім

арасындағы арпалысты, жан толғанысын көркемдікпен кестелей білген. Саябақтағы гүлді жұлдырып, дәрігер жігіттің сезімін сынайтын сұлу да, тәкаппар, адал да, ерке Алма ұйқыға ене бастаса-ақ алқымына ұмтылатын оң қолдың опасыздық әрекеті тұқым қуалаған қауіпті сырқат, оны медицинада дененің екіге жарылуы дейді, ал әдебиеттануда адам ішіндегі адам деген тәсілді жазушы тігісін жатқыза пайдалана білген. Шығарма сюжетін берудегі суреткер шеберлігі сондай, әңгімені оқи отырып, көз алдында өтіп жатқан кинолента куәгеріндей кейіпкерімен бірге қуанасың, бірге қайғырасың, бірге қорқасың. Бұл сарын қазақ әдебиетіне Т. Әбдіков енгізген жаңалық емес, алайда, жазушы оны өз қырынан дамыта, өрбіте білді.

Осы шығармадағы психологизмді дидактикалық форманы қолдану арқылы оқытуға болад. Бұл форманың ерекшелігі – студенттерге өз бетімен іздену, оқу, талдау жолдары әдістемелік тұрғыдан түсіндіріліп, “Оң қол” шығармасындағы психологизм” деген тақырып бойынша студенттің өзінің танымдық-ізденіс желісі қалыптастырылады.

Бұл әдісті қолданғанда мұғалім студенттерге бірнеше бағдардағы жоба тапсырады:

– “Адамның екіге жарылуы” ұғымы тек фантастикалық сарында құрылған ба, әлде реал өмірде болған және оған зерттеушілердің дәлелі бар ма?

–“Төлен Әбдіктің терең психологизмге бет бұруына әсер етуші факторлар”

–“Психологизм сарынын Төлен Әбдіктен де бұрын енгізген жазушылар” сияқты түрлі тақырыпта аналитикалық жобалар ұсыну.

Мұндай жұмыс түрінің ерекшелігі оқыту үдерісінің қатып қалған догмалық сипатынан аулақ, “субъект – субъектілік” жүйедегі гуманистік дидактикалық қатынасқа негізделген жаңа оқыту технологиясының қағидаларын басшылыққа алатындығымен танылады.

Қаламгер Төлен Әбдіковтің “Ақиқат”, “Тозақ оттары жымындайды” повестерінің сюжеттік желісі түрлі кеңістік

аясында берілсе де, адамзаттың шыққан тегі – ортақ деген концепцияны ұстанады. Әсіресе “Тозақ оттары жымындайды” повесінде анық сезіледі.

Шығармада суреттелген оқиғалардың хронологиялық бірізділігінің сақталмауын жазушының ретроспекция тәсілін қолдануымен түсіндіруге болады. Повесте екі сюжеттік желі тартылған: біріншісінде бас кейіпкердің қазіргі хал жағдайы баяндалса, екіншісі оның өткен өмір елестерін суреттейді. Екі сюжеттік желі авторлық ұстаным арқылы біріктірілген.

Адам санасындағы өткен уақыт жаңғырығы, оның адам характерін өзгертумен бірге, тұйыққа тірейтінін бейнелеу Т. Әбдіковтің “Ақиқат” повесінде көрінеді. Повестің бас кейіпкері көріпкелдік қасиеттері, ақылдан азап шегуі, сау жүріп жындыханаға түсуі, асылып өлуі – шығармадағы негізгі оқиғалар осы. Зерттеуші Қ. Хамзина (Хамзина, 2004) “Ақиқат” повесін жанрлық түрі жағынан фантастикалық деп атағанымен, шығармада бүгінгі заман шындығы бар екенін жоққа шығармайды. Расында да, шығарманы философиялық фантастика жанрында жазылған шығарма десек дұрыс болар. Себебі повестің негізгі арқауын Роберттің көңіл-күйіндегі өзгерістер, оның адамзат тарихы, сана, бақытсыздық, ғылым мен өркениет туралы философиялық ой-толғаныстары құрайды.

Төлен Әбдіковтің үздік шығармаларының бірі – “Парасат майданы” повесі. Ғалым Ш. Елеуенов бұл повесть жайында: “Жазушы Т. Әбдіковтің жаңа шығармасы соңғы жылдары өнер атаулыны жайлап алған постмодернистік деп аталатын ағыммен айтысқа түсіп отыр. Айтыс болғанда, бұл – философиялық айтыс. Постмодернизм адамгершілік, әділет туралы түсініктерді қайта қарауға шақырады. Сонау Ренессанстан бері қарайғы адами идеал атаулыны жоққа шығарғысы бар” (Елеуенов, 1991-2001),–деп жазады. Яғни, ғалым повестің негізгі темірқазығы – адамгершілік идеал, ізгілік, рухани құндылықтар екенін атап көрсетеді. Жалпы Т. Әбдіков повестерінің негізгі жанрлық белгілері сюжет құру шеберлігінен және көркем уақыт пен кеңістіктің берілу сипатынан байқалады.

Төлен Әбдіковтің шығармаларының негізгі идеясы – адамгершілік екенін жоғарыда айтқан болатынбыз. Сонымен бірге жазушының бір шығармасының өзінде бірнеше тақырып беріледі. Мысалға, “Оралу” повесін алайық, шығарманың негізгі тақырыбы – махаббат. Махаббат тақырыбы шығарманың негізгі тақырыбы болса, сонымен қатар туған елге деген сағыныш, Ұлы Отан соғысы кезіндегі қазақ ауылының хал-ахуалы да шығармада көрініс тапқан. Яғни, бізге белгілі болғандай, бір шығарманың бойында бірнеше тақырыптың жымдаса, біріге келуі заңды. Көркем әдебиет тек эстетикалық категория емес, оның қоғамдағы танымдық рөлі де үлкен.

Қаламгер Төлен Әбдіковтің прозалық шығармаларын тақырыбына қарай екі топқа бөлуге болады: 1) Заман көрінісі сипатталған шығармалар; 2) Философия-психологиялық тақырыптағы шығармалар. Бірінші топтағы жіктеуге қазақ халқының XX ғасырдың басындағы күйі, 70-80 жылдардағы ауыл көрінісі, жастар идеологиясы, тәрбиесі, заман көрінісі сипатталған шығармаларды кіргіздік (“Райхан”, “Екі кездесу”, “Сәндікөл”, “Қонақтар”, “Бір күндік ашу”, “Таласбай”, “Көктерек”, “Қарасын”, әңгімелері, “Сәби туралы сыр” эссесі мен “Күзгі жапырақтар”, “Әке”, “Оралу” повестері және “Өліара” романы); екінші топтағы жіктеуге адам санасындағы психологизмді шебер көрсетіп, философиялық астар жатқан шығармаларын енгіздік (“Оң қол”, “Бас сүйек”, “Жат перзент”, “Мансап”, “Қайырсыз жұма” әңгімелері мен “Ақиқат”, “Тозақ оттары жымындайды”, “Парасат майданы” повестері).

Әдіс – әдебиет сабақтарындағы мұғалім мен студенттің бірігіп атқаратын оқу-танымдық іс-әрекеті. Сабақ тақырыбына лайық дұрыс таңдалған әдіс арқылы студент жаңа білім мазмұнын игереді, жаңа білік-дағдыларға ие болады, қабілеті жетілдіріліп, белгілі бір дүниетанымдық көзқарасы қалыптасады.

Қазақ әдебиетін оқытуда амал-тәсілдер алгоритмдік қолданысы арқылы жүзеге асырылып қолданылады. Төлен Әбдіков шығармаларындағы қазақ әдебиетін оқытуда қолданылатын әдістерді былайша жіктеуге болады:

- эвристикалық әдіс;
- ізденіс әдісі;
- репродуктивтік әдіс;
- продуктивтік әдіс;
- шығармашылық әдіс.

Эвристикалық әдіс – студенттерге прозадағы психологизм саласын меңгерту барысындағы негізгі әдістің бірі бола алады. Осы ретте Т. Әбдіковтің “Қонақтар” әңгімесін алайық. Әңгімеде 1960-1970 жылдардағы қазақ халқының трагедиясын бір отбасы төңірегінде көрсетеді. Ерғабыл қарт жалғыз баласын қалаға жіберіп, кемпірі екеуі-ақ қалады. Ал, бала жазғы демалысында курортта болып, әке-шешесінің қасына бір-ақ күн түнейді. Қартқа қаладан келген келіннің қол-аяғының жалаңаштығы бір батса, қазақша білмейтіні екі батады. Ата-әжесін танымай жат бауыр болған немересі мынау – шала қазақ. Немерелерімізді алып қалсақ деген кемпір мен шалға ауылда орысша мектеп жоқ деген сылтау айтып, тастамай кетеді. Қариялар үшін бұдан артық қорлық жоқ та шығар.

Жаңа қоғам алып келген ой-сананың ана сүтімен адам бойына сіңетін ұлттық танымнан биік тұрғысы келіп, аласұрып әрекет етуі образдардың іс-әрекеті таным, түйсігі арқылы көрсетілген. Халық ұғымында қыз бала туған үйіне қонақ, ал ұл бала – сол үйдің иесі. Әңгімеде Сапабек ер азамат бола тұра үйіне қонақ болып келіп кетеді. Шаңырағының ыстығына күйіп, суығына тоңбайды. Сапабек – уақыт құлы. Ата-ананың жалғыз қалуы оны ойландырмайды. Аздаған ақша беріп, сый-сияпат жасаса ата-ана алдындағы парызы өтелетін сияқты көрінеді. Ұлы Жеңісті өзінің туған топырағынан жырақ ұстауы өзі ғана емес баланы да жатбауыр етіп өсіруі болып табылады. Келін мен немеренің қазақ тілін білмеуі қарт үшін күйзеліс болса, Сапабек үшін “жетістік” сияқты.

Сапабек үйіне келгеннен бастап жұртты ұйытып әңгіме айтады. “Өзінің Лондонға, Будапештке, Мароккоға, Италияға барған сапарларын әңгімелейді. Бөтен жат халықтардың дәстүрін, мәдениетін, адамдарын мақтады” (Әбдіқұлы Т., 2005) деген жолдарда сырт халықтың

мәдениетіне жақындай отырып, өз халқының мәдениетінен алыстап бара жатқанын байқауға болады. Әңгімеде Ерғабыл қарт өткенді көп ойлайды. Себебі қарт ұлттың қымбат құндылықтарын сол өткеннен ғана көреді. “Таяғына қаттырақ сүйенген Ерекеннің жақ еттері жыбырлап, көздері қызарып жасаурап кетті. Тым әрі де, көз нұры, көңіл құрығы жетпейтін, тым әрі де қалған бейшара бір сағыныш жүрегінің әлсіз түртіп, онсыз да қаусағалы тұрған, әдіре қалғыр ит жанын күйзелткендей болды” (Әбдікұлы Т., 2005) деген жолдардан осыны аңғаруға болады. Ерғабыл қарттың ой-санасы арқылы берілетін өткенге деген сағыныш бүгінгінің зәрулігінен туып отыр. Жалпы, “Автор бұл әңгімеде ана тілі мен қазақ жерінің болашағы туралы екі мәселені қатар көтерген. Біріншісі – бір жылдары емге табылмай қалған қазақ мектептері мен балабақшаларын көксеу, екіншісі – жер асты тола байлықтың қазаққа пайдасы тимей жатқаны. Жазушы оны болашаққа күрсіне қараған қарттың көңіл-күйімен айшықтаған” (Қазақ әдебиетінің тарихы, 2005) секілді.

Б. Майтанов: “Шығарма қаһармандарын бір-бірінің көзімен көрсету, өзге кейіпкерлердің іс-әрекетін, мінез-сипатын авторлық позициямен сәйкес бас кейіпкердің ой-сезімі арқылы бейнелеу – психологизмге тән ұтымды әдістердің бірі” (Майтанов Б., 1982), – дейді. Бұл әдісті Төлен Әбдіковте шебер қолданғаны байқалады. Жазушының “Қонақтар” әңгімесінде қартайған шағында Ерғабыл қарияның жалғыз ұлы Сапабектен көрген қорлығы баяндалады. Ерғабыл қарияның сезімі, толғанысы авторлық позициямен сәйкес келеді. Қартайған шал мен кемпір жалғызсырап ауылда қалады. Шығармада өмірдің ащы шындығы көркем де, әсерлі бейнеленген.

Әсіресе, “Қонақтар” әңгімесінде кездесетін мына бір кейіпкер психологиясын ұмыта алмаймыз. Қалада жұмыс істейтін, оқыған, жанұя құрған баласын сағынған Ерғабыл шал (пәруайсыз ұлы бұл кезде әке-шешесін естен шығара бастаған) дүниеден өткенде ел-жұртының өзін қалай шығарып салатынын ойлайды:

“Әлдеқайда шалдың көз алдына өлгеннен кейін мұны жұрттың қалай шығарып салатыны елестеді. Елестегенде

“құданың құдіретімен” өткендегі Айтыбай шалдың сүйегін шығарғандағыдан бір айнымайды. Бірақ мұның жұртқа үлестіретін киімі одан көп екен. Аққұдық пен Сарыөзек тегіс келген секілді. Бата оқырын бергеннен кейін атпен жарысып мүше алып қашқандар да бар. Жұрттың бәрі:

– Е-е, қайран дүние кімге опа берген, бұл кісілер де кетті-ау дүниеден. Мұндай кісілер енді тумайды, – деп аза тұтып, енді біреулер:

– Шіркін бала деген осы ғой! Сапабек әкесін қандай ғып жөнелтті, ә! Ойпырмай, мұндай ұлы дүбірмен біздің елде әлі ешбір шал аттанбаған шығар, –десіп таңқалысып бара жатқанға ұқсайды” (Әбдікұлы, 2005).

Қызық па? Қызық. Егер жазушы мұны тікелей суреттесе ешқандай әсері қалмас еді. Өйткені мұндай көрініс – классикалық әдебиетімізден таныс нәрсе. Алайда бұл жағдайда кейіпкер тірі, өзінің өлгенін ойлайды, жарық дүниеден абыроймен аттану қол жетпес арманы секілді. Баласы Сапабек пен келінінің бұлардан суып бара жатқанын іші сезеді, “шіркін-ай, баласы әкесін қандай ғып жөнелтті” дегізіп аттануды арман ететіні де сондықтан.

Осы “Қонақтар” әңгімесі арқылы жазушы оқырманына не жеткіземін деген мақсатын анықтау үшін мұғалім мынадай проблемалық-эвристикалық сұрақтарды қоя алады:

–Әңгімедегі проблеманың деңгейі қандай деп ойлайсыз?

–Әңгіменің өзектілігі неде?

–Әңгіменің кей тұстарын автордың басқа шығармаларымен салыстыр.

Осындай және оған қоса жүргізілетін даярлықтардан соң, эвристикалық әдіс арқылы әңгіменің түпкі проблемасын талқылау-талдау жүргізе алады.

Нәтижелер

Т. Әбдіковтің көлемі шағын “Сәндікөл”, “Екі кездесу”, “Бір күндік ашу”, “Көктерек”, “Қарасын”, “Таласбай”, “Қойшұғыл” атты әңгімелері бар. Шығармалар қазақ ауылы өмірінен алынған. Кейіпкерлердің іс-әрекеті де таңсық емес.

Суреткердің шеберлігі де осында жатыр. Мұнда жазушы кіші ғана әңгімелерге үлкен психологиялық астар сыйғызған.

Ізденіс әдісі – білім беру үдерісінде ерекше мақсатты көздейтін әдіс түрі (Бітібаева, 1997). Ізденіс әдісін қолданғанда мұғалім тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетінің болмысындағы өзіндік белгілер мен жаңа қырларын ашатын әдістің ерекшелігін жақсы түсінуі керек.

Қазақ әдебиеті тарихының осы кезеңге дейінгі даму барысындағы көркем туындылардағы еркіндік пен тәуелсіздік деген идеяның қолға бақыт құсындай қонғандығы студенттерге ашық та еркін әңгіме барысында түсіндіріледі.

Ізденіс әдісін көркем шығарманы өз бетімен талдауға үйрету мақсатында қолданып, эвристикалық әдісті қолданғанда студент өзімен бірге жетелеп алып жүретін болса, бұл әдісті қолдануда студент өзінің ізденіс жасауына жол береді. Әрине, мұғалім кеңес беру, бағытын айқындау, түзетіп отыру арқылы жетекшілік рөлін еш кемітпейді.

Ізденіс әдісін бірқалыпты қолдана отырып, өзара пікірталас, семинарлар өткізуге, конференцияларда ғылыми баяндамалар қорғап, ғылыми бәйгелерге қатысуға септігін тигізеді.

Сөз жоқ, эвристикалық әдіс пен ізденіс әдісі – студенттің интеллектуалдық дамуын, ойлау және сөйлеу, жазу шеберлігін қалыптастыруда үлкен орын алатын әдістер.

Ізденіс әдісін қолданудың бір үлгісі ретінде Төлен Әбдіковтің келесідей шығармаларын нысанға алуға болады.

Жазушының “Сәндікөл” әңгімесінде туған еліне, жеріне деген сүйіспеншілігі сезіледі. Мұнда жазғы демалыста студенттердің ауылдарына қыдырып келуі суреттеледі, жастардың көздері арқылы жазушы туған жерге деген сағынышты көрсетеді.

“Екі кездесу” әңгімесі адам баласының бойындағы адамгершілікті сипаттайды. Мұнда екі жас жігіттің күрес алаңындағы ішкі тойтарысы суреттеледі. Жалпы командаға жеңіс алып келу үшін жаттықтырушы Қапан Байболичтің өтінішімен Сейіт күрессіз бас кейіпкер Тастаннан жеңіліс

табады. Шығарманың негізгі идеясы – жастардың бойындағы отансүйгіштік сезім.

“Бір минут он бес секундта Қуатов таза жеңіске жетті, - деп хабарлады төреші. Сейіт күлімсіреп қолымды қысты. Мен не дерімді білмедім. Өзгені табалаған жалған атаққа ие болу маған да оңай тимеген еді. Сейітті қатты аядым. Алқымыма бір зат тірелгендей көзім жасаурап, табиғатымда жоқ бір осал сезім билеп кетті. “Кешір, кешір, Сейіт, сен нағыз ер екенсің,-деймін іштей күбірлеп, – рахмет! Мың рахмет!” (Әбдіқұлы, 1971).

Көріп отырғанымыздай, жазушының алғашқы шығармалары көптеген қаламгердің шығармашылық жолындағыдай студенттік өмір, жастық шақ, достық, махаббат тақырыбына жазылған. Уақыт өте қаламгер шығармашылығының тақырыбы күрделене түсті.

“Қарасын” әңгімесінде қарапайым ғана ирония арқылы адамға әрқашанда бір жанның мейірімі, шапағаты, махаббаты керек екендігі, тек сонда ғана адам рухани қолдау табатындығы пайымдалады. Жазушы: “Әйтеуір біреуге керексің. Өзіңе шексіз берілген, сенен басқа ештеңе қажет қылмайтын жан иесін сезіну қандай жақсы. Оған тек бір сенің қарасының болса, болды...” (Әбдіқұлы, 2005) –деп тұжырымдайды.

Жазушы “Көктерек” әңгімесінде адам баласы өзінің мақсатына, арманына жеткенде екі сезімге тап болатынын (қуаныш пен қорқыныш) баяндайды. Қаламгер оны көктерек символы арқылы сабақтастыра білген: “Көктеректің ең биік бұтағына жеткен кезде мені екі-ақ сезім биледі: бірі – қуаныш, екіншісі – қорқыныш. Осы екі сезімнің бір-біріне ұқсас екенін мен сонда білдім. Екі бұтақтың арасына аяғымды тірей, теректің жіңішкерген діңін қапсыра құшақтап, айналаға көз жіберген кезде, бар дүниені жаңа көргендей аузымды ашып сілейдім де қалдым”. Сонымен бірге жазушы кез келген адамның жүрегінде сол бір тәтті балалық шақтың елесі, туған жердің иісі бар екенін пайымдайды: “...Яғни, Көктерек өзімнің ішімде, жүрегімде деген сөз ғой. Жадында сақтай алатының қандай жақсы. Ел мен жерді сақтайтын басқа не амалың бар?..” (Әбдіқұлы, 2005).

Қаламгер “Таласбай” әңгімесінде: “Діни сенім де махабаттың бір түрі. Кеңестік жүйе тұсында мыңдаған мешіттер талқандалып, қожа-молдалар тұтқындалып, атылатындары атылып жатқанда діни сенімді өмірлерінің мәні деп ұққан қанша мың адам рухани қасіретті бастан кешкенін санап беру мүмкін емес” (Әбдікұлы, 2005), – деп Таласбайдың образы арқылы сол кездегі халықтың рухани құлдырауын көрсетеді. Яғни, әңгіменің негізгі идеясы – Кеңес дәуірі тұсындағы қазақ халқының рухани құндылықтардан ада болуы, рухани құлдырауы, рухани жағынан жұпынылығы.

“Бір күндік ашу” әңгімесін оқып бір қарағанда, мәселен бір күндік ашуда тұрған не бар, кім ашуланбай жатыр деген ой келуі мүмкін. Алайда сол ашудың сырын ашудағы жазушының кейіпкер жан-дүниесінің нәзік иірімдерін тап басып, тани білер сұңғылалығына қайран қалғандайсың. Оқиға желісіне адам психологиясының бір сәт, бір мезеттік қана қыры алынған. Алайда бізге суреткер сол бір сәттің өзінен адамға тән барша болмыстың құпиясын ашқандай көрінеді. Онжылдықты былтыр бітіріп, қазір кітапханада жұмыс істеп жүрген Айгүлдің ағасы Ордабекке әлі күнге дейін кішкентай көрінетіні рас.

“Шынында да, ол – соқтауылдай қыз. Бірақ мұны айтқан адамды Ордабек барынша ұятсыз, ардан безген біреу деп білер еді. “Жұмысқа келген студенттердің біреуі Айгүлге сөз салып жүр екен”, – деген хабарды естігенде табиғатында жоқ долылықпен түтігіш, тіпті жыларман халге келді.

“Бұл масқара ғой! Кішкентай баланы...” деді ары ойлауға батылы жетпей”. Қарындасын қызғанатын Ордабектің жан әлемі қандай табиғи, ұлттық нақыш – бояуымен ашылған.

Ал Айгүл бейнесі тіпті бөлек. Жазушы оның да ет пен сүйектен жаратылғанын, тіпті адам ретінде оның да біреуді жақсы көріп, ғашық болуға толық құқықты екенін кейіпкер жан әлемінің толқыныстары арқылы суреттейді. Шығарма сюжеті шап-шағын. Адам өмірінің бел-белестеріндегі бір кезең алғашқы махаббат десек, шығарма финалы бас

кейіпкердің өткен өмір жолдарын ой көзімен шолып, қорыту арқылы түйінделген.

Сайын Мұратбековтің “Менің қарындасым” атты әңгімесі де аға мен қарындастың арасындағы сүйіспеншілік жайында жазылған. Алайда, мұнда ағасы қарындасының бойжеткендігі мен алғашқы махаббатына түсінушілікпен қарайды:

“–Апа, апатай, керегі жоқ, ештеңе айтпаңызшы. Сіз қалай десеңіз де бәрібір, мен оған сенемін... –деді апамның құлағына жалынышты сыбырлап.

Қарындасымның сол баяғы ерке қалпына байсалдық еніп, сұлулығына басқаша бір жарастық беріп тұр. Тек көзінде ғана жан білмес терең сыр бар тәрізді. “Алғашқы махаббатың сәтті болсын, қарындасым”, –деймін мен іштей” (Мұратбеков, 2005).

Т. Әбдіков өз шығармаларында ұлттық мүддені жоғары қояды. Адамның парасаты жазушы үшін алдына қойған үлкен мақсат сияқты. Халықтың жаны мен арманы әңгімедегі бас кейіпкерлердің атынан шебер беріледі. Өз дәуірінің жастары алдындағы мәселені қозғай отыра автор жас жігіт пен қыздар бейнесі арқылы әр адамды қоғам мен өмірдегі өз орнын тауып, адамгершілік қасиетті жоғары ұстауға шақырады. Парыз бен мансап, ар мен ұят, еңбексүйгіштік пен арамтамақтық арасындағы арпалыста бірінші қасиеттің жеңіп шығуы – қаламгердің негізгі тақырыбы.

Талқылау

Репродуктивтік әдістер – тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетін студенттерге сапалы оқытудың тиімді әдістерінің бірі болмақ. Негізінде, әдебиет лекцияларында репродуктивтік әдіс үлкен орын алады. Өйткені дайын көркем шығарма мәтінін оқу, түрлі талдаулар жасап, тапсырмалар орындау жұмыстары репродуктивтік әдіс арқылы жүзеге асырылады.

Прозалық шығарманың, поэзиялық туындының, драмалық шығарманың эпизодтарын немесе белгілі бір кейіпкердің сөзін талдата отырып, мұғалім көркем талдау жүйесін меңгертеді. Сол арқылы студентті өз бетімен

талдауға машықтандыра алады. Репродуктивтік әдістің тиімді болып табылатын құраушы элементтер: баяндау, әңгімелеу, мазмұндау, шолу дәрістері, көркем шығарма мәтіні, әдеби шығарманың түпнұсқасы, сұрақтар тізбесі, викториналар т.б.

Репродуктивті әдісті қолдану мақсатында жазушының алғашқы повестерінің бірі “Күзгі жапырақтар” повесін талдауға болады. Бұл ел аузында көп айтылмайтын шығарма болғандықтан, студенттер өз беттерімен ізденіп, қаламгердің аса танымал емес шығармаларын оқып, талдап келеді.

Бұл әңгімеде 60-70 жылдардағы қазақ жастарының өмірін, сол дәуірдегі студенттердің ой-санасын көрсетеді. Жазушы Байтастың нәзік те пәк, жауапсыз махаббатын суреттей отырып, өмірдің құндылығын көрсетуге тырысады. Оның түсінігінше: “Адамдар өсімдік секілді, сабағында піскен дән толысып жетілгеннен кейін, қауызынан бөлініп жерге түсіп, одан жел айдап ұзақ қаңғып, бұйырған бір тұсқа табан тіреп, ақыры тамыр жайып өсіп-өркендей бастайды. Дала кезіп жүрген дән де шындық іздеп жүрген жан секілді. Нәр беретін жер іздеп қаңғи бермек. Егер тамыр жайып көктей бастаса, онда бұрынғы биік мақсат ұмытылып, тұрған жері көп саз, құнарсыз топырақ болса да, қанағат қылғандай алаңсыз өсіп өркендей береді. Тамыр жайған соң ажырау мүмкін емес” (Әбдікұлы, 1972). Бұл – Байтастың ішкі монологы, ішкі толғанысы.

Қаламгер Т. Әбдіковтің қаһармандары да “Егер он сегіз мың ғаламның ішіндегі ең күшті, ең құдіретті әрі ең жұмбақ, ең күрделі жаратынды – Адам болса, оның өмір сүрудегі мақсаты не? Оның өмірінің мазмұны, мән-маңызы не?” деген философиялық сұрақтарға жауап іздейді. Оның қаламынан туған шығармалардың ең басты түйіні де, әлеуметтік шиеленістері де осы сауалдардан туындайды.

Қорытынды

Егер біз келешегіміз үшін ұлт психологиясын, жоғары талғамды көркемдікті, шынайы тарихты түсінетін ұрпақ өсіріп, жадымыздан шыққан ұлттық намысты оятудан

үмітіміз болса, Төлен Әбдіковтің шығармаларын қазақ жастарының бойына сіңіре білуіміз керек.

С. Әшімбаев жазушының шығармашылық сипатына былай деп баға береді: “...рухани прогреске үлес қосуда... жазушы интеллектінің атқарар қызметі айрықша. Себебі, ойшыл, парасатты, философ жазушы ғана уақыт рухына сай, дәуір қажеттілігіне орай, замандастар көкейіндегі жүздеген жұмбақ та салиқалы сауалдарға жауап берерлік адам сезіміне өзгеріс енгізетін, ойына ой қосып тұлғаландыратын, қысқасы, рухани өсіп, түлеуіне немесе кім үшін, не үшін және қалай дұрыс өмір сүруіне “сиқыр сөз” – әдебиет құдіретімен көмектесе алатын көркем шығарма жаза алады!” (Әшімбаев, 1982).

Жазушы Т. Әбдіковтің шығармашылық ерекшелігі – қазақ прозасына батыстық үлгідегі, модернистік бағыттағы шығармаларды дүниеге алып келуінде, және де шығармаларында қоғамның негізгі шиеленісті мәселелерді бере білуінде. Әрі оның тиімді әрі ыңғайлы үйрету, оқыту әдістерін меңгерген педагог шығармаларды студенттерге оқытуда қиындыққа тап болмасы анық.

ӘДЕБИЕТТЕР

- ӘБДІКОВ, Т. (1971). *Күзгі жапырақтар*, Алматы: Жазушы
- ӘБДІКҰЛЫ, Т. Әке. (2005). Алматы: Қайнар.
- ӘШІМБАЕВ, С. (1982). *Талантқа тағзым*, Алматы: Жазушы
- БІТІБАЕВА, Қ. (1997). *Әдебиетті Оқыту Әдістемесі*, Алматы: Атамұра.
- Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. (2005). Алматы: Ата-мұра.
- МАЙТАНОВ, Б. (1982). *Қазақ прозасындағы замандас бейнесі*, Алматы.
- МҰРАТБЕКОВ, С. (2005). *Екі томдық шығармалар жинағы*, Алматы.
- ХАМЗИНА, Қ. М. (2004). *Қазақ повестеріндегі көркем уақыт және кеңістік (XX ғ. 70-80жж)*, Алматы: Филол. ғыл. канд. автореф.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҚАРУЛЫ КҮШТЕРІНДЕГІ ПАТРИОТИЗМ ЖӘНЕ ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Түйіндеме

Мақалада Қазақстан армиясындағы әскери-патриоттық тәрбие беру мәселелері зерттелген, патриоттық сананы қалыптастыру проблемалары анықталған. Мемлекет әскерінің жағдайы тек елдің қорғанысына ғана емес, сонымен қатар қоғамның бірқатар маңызды әлеуметтік институттарына да әсер ететіндігі көрсетілген. Әскери борыш Отан қауіпсіздігін қорғауда жеке жауапкершілікті терең түсінуді қажет етеді. Сондықтан Қазақстан Қарулы күштерінің дамуында әскери-патриоттық тәрбиені ғылыми тұрғыдан негіздеп, оны одан әрі жетілдіру және азаматтардың Отанды қорғауға моральдық-психологиялық дайындығын қалыптастыру өте маңызды. Азаматтық немқұрайлылық орнаған, бүгінгі күнде елдің қорғанысын қамтамасыз етудегі патриотизмнің мүмкіндіктері талданған.

Зерттеу жұмысының мақсаты – шетелдік тәжірибеге сүйене отырып, әскери-патриоттық тәрбие беру проблемаларын анықтау және отандық тарих пен тарихи тұлғалар негізінде шешу жолдарын ұсыну. Мақалада жас сарбаздар

ULUSLARARASI
TÜRK DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF
TURKISH WORLD
STUDIES
CİLT 4 / SAYI 2 /
NİSAN 2021

**Sorumlu Yazar
Corresponding Author**

Райымбек
АҚТОЛҚЫН
Магистрант, Әл-
Фараби атындағы
ҚазҰУ, Қазақстан,
Алматы,
tolkyn130798@gmail.com

**Gönderim Tarihi
Received**

16.03.2021

**Kabul Tarihi
Accepted**

29.03.2021

Atıf
АҚТОЛҚЫН,
Райымбек (2021).
“Қазақстан
Республикасы Қарулы
Күштеріндегі
Патриотизм Және
Патриоттық Тәрбие
Бер Проблемалары
”, *Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (4/2), 47 - 62.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

арасында патриоттық сезімді дамыту бағыттары және оның мүмкіндіктері де баяндалған. Әскери-патриоттық тәрбие жүйесін жетілдірудің өзектілігі қоғамның әлеуметтік жаңару қажеттілігінен туындайды, оның маңызды аспектілерінің бірі жаңа қазақстандық патриотизмді қалыптастыру болып табылады. Әскери-патриоттық тәрбие болашақ мамандарда азаматтық позицияны, моральдық сенімділікті және патриотизмді қалыптастыруға бағытталған әскери дайындықтың маңызды құрамдас бөлігі болуы керек.

Кілт сөздер: Қарулы күштер, патриотизм, патриоттық тәрбие беру, әскери тәрбие, азаматтық борыш, әскери дайындық, азаматтық позиция, моральдық сенімділік.

PATRIOTISM AND PATRIOTIC EDUCATION IN THE ARMED FORCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article examines the issues of military-patriotic education in the army of Kazakhstan, identifies the problems of the formation of patriotic consciousness. It is shown that the state of the state army affects not only the country's defense capacity, but also a number of important social institutions of society. Military duty requires a deep understanding of the personal responsibility to protect national security. Therefore, in the development of the Armed Forces of Kazakhstan, it is very important to scientifically substantiate the military-patriotic education, its further improvement and the formation of the moral and psychological readiness of citizens to defend the Motherland. In the modern world of civil indifference, the author analyzes the possibilities of patriotism in ensuring the country's defense.

The purpose of the study is to identify the problems of military-patriotic education based on foreign experience and to propose ways to solve them based on national history and historical figures. The article also describes the directions and opportunities for the development of patriotic feelings in young soldiers. The urgency of improving the system of military-patriotic education is due to the need for social modernization of society, one of the most important aspects of which is the formation of a new Kazakhstani patriotism. Military-patriotic education should become an important component of military training aimed at developing civic position, moral trust and patriotism among future specialists.

Key words: Armed Forces, patriotism, patriotic education, military education, civic duty, military training, civic position, moral confidence.

Кіріспе

Бүгінгі күнде Қазақстан Республикасында болып жатқан түбегейлі әлеуметтік-экономикалық және саяси қайта құрулар жас ұрпаққа әскери-патриоттық тәрбие беру мәселелерін де қай қарауды талап етеді. Әрбір мемлекет, әрбір халық өзінің дамуы барысында үш негізгі мақсатқа жетуге тырысады, ол – қауіпсіздік, гүлдену және даму.

Алайда, бүгінгі күнгі шындық жастар арасында азаматтық немқұрайлылық пен мемлекетке деген тұтынушылық қатынас сынды жағымсыз тенденциялардың өсуін көрсетеді. Сонымен қатар, әскерге шақыру жасындағы жастардың едәуір бөлігі Қазақстан Республикасы Қарулы Күштері қатарында қызмет етуге психикалық, физикалық және функционалдық дайындық талаптарына сәйкес келмейтіндігі анықталды.

Тарихи тәжірибелер әскери күш-қуат пен әскери дайындықсыз, өзінің Отанына деген адалдық пен жан қиярлық сезімсіз бейбітшілікті, халықаралық және аймақтық қауіпсіздікті, мемлекеттің аумақтық тұтастығы мен егемендігін қорғауды тиісті деңгейде қамтамасыз етуге қабілетті толыққанды мемлекет бола алмайтындығын дәлелдеп отыр.

Кез-келген мемлекеттің өмір сүруінің маңызды шарты – ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қабілетті азаматтық қоғам. Сондықтан, жас ұрпаққа әскери-патриоттық тәрбие беру, мемлекеттік саясаттың маңызды және басым бағыттарының бірі ретінде қазіргі кезде заманауи қоғам дамуының объективті қажеттілігі болып табылады.

Әскери-патриоттық тәрбие деп әскерге шақыру алдындағы және әскер қатарына шақырылатын жастардың қажеттіліктерін, жан-жақты дайындығын және Отанын қорғаудағы қасиетті борышын соңына дейін орындауға қабілеттілігін қалыптастыруға бағытталған, арнайы

ұйымдастырылған, жан-жақты, педагогикалық басшылыққа алған оқу процесі болып табылады.

Әскери-патриоттық тәрбие патриоттық сезімдердің, идеялардың, сенімдердің, әскери дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың жиынтығын қамтиды. Бұл қоғам өмірінің барлық салаларына әсер ететін маңызды, тұрақты құндылықтардың бірі. Адамның ең маңызды рухани қасиеті ретінде ол азаматтық кемелденуді сипаттайды және Отан игілігі үшін белсенді қызмет етуден көрінеді.

Болашақ ұрпақ туралы айта отырып, Елбасы Н. Ә. Назарбаев жастар арасында патриоттық сезімнің төмендігіне, Отанға, адамдарға, жерге деген сүйіспеншілік рухында жүргізілетін тәрбие жұмыстарының жеткіліксіздігіне алаңдаушылық білдірген болатын.

Әскери-патриоттық тәрбиенің проблемаларын көптеген қазақстандық ғалымдар зерттеді. Олардың ішінде ең маңыздысы – С. Т. Иманбаеваның патриоттық тәрбие теориясы мен практикасымен арналған диссертациясы. Автор мемлекетіміздің идеологиясы негізінде қазақстандық патриотизмді қалыптастыруға ерекше назар аударады. Автор пікірінше «әскери білім» деп сарбаздар, офицерлер арасында жоғары саяси сананы қалыптастыру, өз Отанына жанқиярлықпен берілгендік, міндеттерді адал орындау, адалдық пен қырағылық, ұрыс қимылдарына дайын болу, әскери қызметтегі табандылық пен батылдықты атады. Ал әскери-патриоттық білім беру Отанды қорғауға дайындықты және патриоттық сезімді қалыптастыратын білім беру саласы ретінде қарастырылады. «Әскери-патриоттық тәрбиенің нәтижесінде жастар Отанның арнамысы мен қадір-қасиетін, бостандығын, егемендігін қорғауды үйренеді, Қарулы Күштердің қаһармандық дәстүрлерін абыроймен алып жүреді» деген ой тұжырымдалған (Иманбаева, 1995: 24).

Ал бүгінгі күнде патриоттық сананы қалыптастыруда орын алған проблемаларды шешу мемлекет тарапынан жасалған арнайы бағдарламалар негізінде жүзеге асып отыр. Жастардың ел тағдыры үшін жауапкершілігін арттыруға жағдай жасау, Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелерін шешуге

бағытталған жастар ұйымдарының деңгейін арттыру, азаматтық сезімдерін нығайту мақсатында 2019 жылы Нұр-Сұлтан қаласында «2025 жылға дейінгі жастарды әскери-патриоттық тәрбиелеудің бағдарламасы» қабылданды. Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрлігі әзірлеген бұл бағдарлама екі кезеңде жүзеге асырылады: бірінші кезең – 2020-2022 жылдар, екінші кезең – 2023-2025 жылдар. Аталған бағдарламада жас сарбаздар арасында патриоттық сезімді дамытудың нақты бағыттары мен міндеттері қойылған және соңғы жылдары жинақталған білім, сондай-ақ жастарды әскери-патриоттық тәрбиелеудің тәжірибесі мен дәстүрлері негізінде дайындалған (Программа военно-патриотического воспитания молодежи Республики Казахстан до 2025 г, 2019: 15-20).

Қазақстан Республикасы Қарулы күштеріндегі патриотизм мен патриоттық тәрбие беру проблемалары, ел тарихында батырлар тұлғасында көрініс тапқан қайсарлық, батырлық пен отансүйгіштіктің болуына қарамастан, бүгінгі күндегі әлемдік сұраныстарды қанағаттандыру үшін объективті баға беруді қажет етеді. Патриоттық тәрбие беруде туындаған проблемаларды нақты анықтау оны шешу жолдарының да тиімді болуына ықпал жасайды. Шетелдік тәжірибемен салыстыра отырып, кем тұстарын түгелдеу де орын алған проблемаларды шешу жолдарының дұрыстығына көмектеседі.

Потенциалды Отан қорғаушылардың моральдық-психологиялық дайындығын қалыптастыруда әскери-патриоттық тәрбиенің маңызы айтарлықтай жоғары. Әскери жауынгерлерді патриоттық тәрбиелеудің мақсаты – елдің қорғанысын қамтамасыз ететін жастар бойында азаматтық сана мен патриоттық сезімді дамыту. Осы мақсатқа жету үшін келесі негізгі міндеттер қажет: жастарға тиімді әскери-патриоттық тәрбие беру үшін ғылыми негізделген басқарушылық және ұйымдастырушылық іс-шаралар жүргізу; жастардың санасы мен сезіміндегі патриоттық құндылықтарды, көзқарастар мен сенімдерді қалыптастыру; жастардың Отанға деген адалдығын, қоғамға және мемлекетке лайықты қызмет етуге дайын болуды, қызметтік және қызметтік міндеттерді адал орындауға әзірліктің

оңтайлы жағдайларын қамтамасыз ететін әскери-патриоттық тәрбиенің жаңа тиімді жүйесін құру: жастарды әскери-патриоттық тәрбиелеудің, оның ішінде интегралдық жүйесінің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ететін механизм құру (Рыспаева, 2018: 85-88).

«Патриотизм» ұғымы қоғамның көптеген әлеуметтік салаларында тұрақты ұғымды білдірмейді. Ол әлеуметтік шындықтың өзгеруіне байланысты үнемі тарихи өзгеру, даму күйінде болады. Қазіргі жаһандану кезеңінде «патриотизм» сөзі үлкен әлеуметтік маңызға ие бола отырып, бірқатар проблемалардың бастауына айналып отыр.

Бүгінде Қазақстан Global Fire Power рейтингінде қуатты әскери әлеуетке ие, әлемде әскери қуаты бойынша 63-орында тұр және әскери қызметкерлердің жалпы саны 132 мың адамды құрайды. Алайда, бұл 2019 жылғы рейтингке қарағанда төмен (Global firepower-2020). Бұл Қазақстан Қарулы күштеріндегі әскери қызметкерлердің жеткіліксіздігімен де тығыз байланысты. Қарулы күштер құрамында әскер санына байланысты мәселелер тікелей жастар арасындағы патриотизм ұғымымен ұштасып жатыр. Қазақстан Қарулы күштеріндегі патриотизмнің бүгінгі күнде бірнеше проблемалары кездесіп отыр.

Жаһандану, мәдениеттер интеграциясы. Өзінің барлық жағымды салдарына қарамастан, экономикалардың интеграциясы және көші-қон процестерінің күшеюімен ғана емес, сонымен қатар кең мәдени интерпретациямен сипатталатын жалпы жаһандану әлеуметтік қатынастардың рационализациясына, рухани құндылықтардың құнсыздануына, ғасырлар бойғы мәдени дәстүрлердің ұмытылуына, халықтардың мәдени бірегейлігінің өзгеруіне, тіпті жоғалуына алып келеді. Ал бұл өз кезегінде азаматтық бірегейлік дағдарысының, өзін әлем азаматы ретінде сезінуінің, Отан, патриотизм ұғымдарының ескіруінің негізгі себебі болып отыр (Прокофьева, Молбасынова, 2015: 1030).

Мұндай көзқарастар жастардың бір жағынан, ашық қоғамда өмір сүріп жатқан, түрлі ақпараттық ресурстарға іс жүзінде шексіз қол жеткізе алатындығымен сипатталса,

екінші жағынан, өздерінің әлеуметтік жетілмегендігіне байланысты алынған ақпаратты әрқашан сыни тұрғыдан өңдей алмайтындығымен түсіндіріледі.

Осылайша, қазіргі кезде азаматтық сана көптеген мемлекеттер алдында үлкен проблема болып отыр, ал біздің республикамыз жаһандық әлемнің бөлігі бола отырып, бұл проблемадан тыс қалмаған.

Елдің қорғанысын қамтамасыз ету мақсатында патриоттық санының қалыптасуының негізгі өзегі – ұлттық бірегейлікті сақтау, тарихи процестер негізінде тәрбиелеу. Шынында да, Қазақстанның әскери-тарихи өткені туралы объективті бейнені қайта құру – бұл халықтың тарихи жадыны жаңғыртудың негізі, қазақстандық ұлттық бірегейлік пен ұлт бірлігін қалыптастырудың маңызды факторларының бірі. Ол патриотизмді және Отанның ерлікке толы өткен күніне мақтаныш сезімін қалыптастыруға, оны қорғауға дайын болуды тәрбиелейді. Біздің халқымыздың үздік дәстүрлері мен жинақталған тарихи тәжірибесі одан әрі табысқа жетудің маңызды бағыттарының алғышарттары болуға тиіс (Менлибаев, 1995: 19).

Тарихымызға көз жүгіртсек, қазақ халқының жауынгерлік дәстүрі бірнеше компоненттерден тұрады: қазақ халқының әскери істері, батырлар институты, ұлттық жауынгерлік-спорттық ойындар, ауыз әдебиеті.

Әскери өнер Қазақстан аймағындағы ежелгі және ортағасырлық көшпелілер тарихында маңызы зор болды. Көшпенділер өміріндегі жауынгерлік тәжірибе ежелгі және орта ғасырлардағы көшпелілердің материалдық және рухани мәдениетінің элементтерінде жеткілікті түрде көрініс тапты. Қазақ халқының әскери тәжірибесі елдің генетикалық кодына тән ұлттық-мәдени мұра бола отырып, жеке тұлғаның тарихи жадын, патриоттық қасиеттерін қалыптастыруға ықпал етеді. Халқымыздың ұлттық әскери өнері қару-жарақтар кешенінен (бес қару), дәстүрлі әскери өнерді ұйымдастырудан («Аттан» ұраны), әскери тактикадан (кенеттен және жылдам шабуылдар) тұрады.

Батырлар институтының қаһармандық мәні, ең алдымен, оның функционалдық сипатымен – руды, атын,

халқын қорғау, зұлымдық күштерін жену, әділеттілікті қалпына келтіру арқылы анықталады. «Батыр» сөзі «күрескер», «күшті», «батыр», «қорықпас», «батыл» дегенді білдіреді. Батырство көшпелі қоғамдағы әскери-саяси институт ретінде әскери ұйымда жетекші рөл атқарды. Эпикалық шығармалардың батырлары (Алпамыс, Қобыланды), ұлт-азаттық соғыстардың батырлары (Исатай, Махамбет, Кенесары), Ұлы Отан соғысы батырлары (Б.Момышұлы, М.Мәметова, Т.Бигелдинов) тұлғасында тәрбиелеу ұлттық бірегейлігімізді сақтай отырып, патриоттық сананы қалыптастыруға айтарлықтай ықпал етеді (Аманжолов, 1999: 17).

Ұлттық әскери спорт ойындары физикалық, адамгершілік және ерік қасиеттерін дамытуға ықпал ететін қазақтың халықтық әскери спорттық ойындарының тәрбиелік мүмкіндіктерін сипаттағанда біз мыналарды қарастырамыз: көкпар, аударыспақ, теңге алу, белбеу тастау, жамбы ату, аламан бәйге, қазақша күрес. Әскери спорт ойындарының өзіне тән белгілері мен ерекшеліктері бар. Бұл ерлік пен жауынгерлік элементтерінің, айқын әскери-қолданбалы бағдардың болуы. Жекпе-жек элементтері бар ойындарда күш, ептілік, төзімділік дамиды. Сондықтан, көпфункционалдылық – бұл қазақ халқының әскери дәстүрлеріне тән қасиет болып табылады (Сочин, Прокофьева, Куракбаева, 2012: 309-312).

Ауыз әдебиеті – бұл батырлар жырынан, мақал-мәтелдерден көрініс табады. «Алпамыс батыр», «Қобыланды», «Ер Тарғын» батырлық дастандары, «Қырық батыр», «Кеген батыр» аңыздары жауынгерлікті, батырлықты бейнелейді, туған жерін қорғаған адамдардың ерлігі, олардың ойлары мен тілектері, ұлттық бірлік пен аумақтық тұтастық үшін ғасырлар бойғы күресі туралы көркем түрде баяндайды. Әскери ерлікті, Отанға деген адалдықты, сүйіспеншілікті дамытуда ұлтымыздың мақал-мәтелдерінің де орны жоғару. «Туған жердей жер болмас, туған елдей ел болмас», «Ер жігіт елі үшін туады, елі үшін өледі» сынды мақал-мәтелдер ұлт батырларының Отан қорғаудағы рөлін көрсетеді (Сочин, 2009).

Қазақстан Республикасының бірінші қорғаныс министрі, Кеңес Одағының Батыры, Халық Каһарманы, генерал С.К. Нұрмағамбетов әрдайым патриоттық тәрбиенің озық дәстүрлерін қайта жаңғырту керектігін, алайда патриоттық сананы қалыптастыруда ұлт болмысын, өткен тарих беттерін ұмытпау қажеттігін ескертіп отырады. Өзінің естеліктерінде Сағадат Қожахметұлы «Қазақстанның Қарулы Күштерінде даңқты жауынгерлік дәстүрлер қалыптасты, өйткені олар өз Отанын қорғауда өте үлкен тәжірибені бастан өткізді. Әскери дайындық кезінде офицерлер сарбаздарға республиканың барлық әлеуметтік, мәдени және әскери мұраларының барлық элементтерін, мінез-құлық нормаларын, жалпыадамзаттық адамгершілік құндылықтарды, идеяларды, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді үйретуі керек. Басқаша айтқанда, командалық құрам қазақстандық сарбаздардың отансүйгіштік, жоғары моральдық-психологиялық қасиеттерімен ерекшеленуі үшін қолдан келгеннің бәрін жасауы керек. Өткен соғыс ардагерлері, армия мен флот ардагерлері, мәдениет және өнер қызметкерлері әскери қызметшілерді тәрбиелеуге белсенді қатысуы керек» - деген болатын (Нурмағамбетов, 1999-82).

Көріп отырғанымыздай, өз Отанының болашағы үшін жауапкершілік және оны кез-келген сәтте қорғауға дайын болу әскери қызметшілерде жоғары моральдық-адамгершілік, саяси және психологиялық қасиеттерді қалыптастыруды талап етеді, олардың арасында тарихи сана негізінде қалыптасқан патриотизм негізгі орынды иеленуі керек.

Әскери қызметкерлер беделінің төмендігі. Барлық уақытта Отанды қорғау ең жоғары азаматтық ерлік болып саналды. Қазақстан Республикасының азаматтарының көпшілігі әскери мамандыққа құрметпен қарайды, алайда әскери қызмет жолын көп жағдайда таңдай бермейді. Жауынгер жақсы физикалық төзімділіктен өзге бірқатар психологиялық, моральдық және адамгершілік қасиеттерге ие болуы керек. Ал әскери этикаға сәйкес әскери қызметшінің барлық әрекеттері Отан мүдделерінің талаптарына сәйкес келуі керек.

Әскери қызмет өкілдері үшін қолданыстағы әлеуметтік жеңілдіктерге қарамастан (ұзақ уақыттағы демалыс, ерте зейнеткерлікке шығу, баспана, мемлекеттік қаржылай көмектер), қазіргі кезде әскери мамандық еңбек нарығында орташа сұранысқа ие.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, білім беру бағдарламалары, оның ішінде патриоттық тәрбие, біріншіден, жүйелік сипатта болған жағдайда ғана, екіншіден, нақты мотивациялық негіздемеге ие болған кезде ғана қажетті оң нәтиже береді. Біздің бұл жағдай туралы хабардар болуымыз патриоттық тәрбиені ұйымдастырудың жаңа тәсілдері мен қағидаларын іздеуге, ең алдымен, тәрбие жұмысына қажетті күрделілік пен жүйелілік беретін идеяны іздеу мен негіздеуге түрткі болды.

Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету, оның Қарулы Күштері мен Ішкі істер министрлігінің әскерлерін модернизациялау азаматтар, ең алдымен жастар арасында мақсатты, ұзақ мерзімді патриоттық жұмыстарсыз мүмкін емес екендігі белгілі.

Әскери қызметкерлерге әскери-патриоттық тәрбие беру және моральдық-психологиялық қолдау жүйесі жеке құрамда қажетті моральдық-жауынгерлік қасиеттерді қалыптастыруға, ұрыста өзін-өзі ұстауға жоғары моральдық ынталандыруға, дайындық пен ұрыс қимылдары кезінде жүктелген міндеттерді ойдағыдай орындауға қабілеттілікті қалыптастырады, құрамалар жеке құрамының жоғары жауынгерлік белсенділігіне қол жеткізуге мүмкіндік береді (Прокофьева, Молбасынова, 2015: 1033).

Соңғы оқиғалар меншік формаларының өзгеруіне себеп болған қоғамның өзгеруі және ел халқының әлеуметтік стратификациясы, рухани құндылықтардың құнсыздануы ел тұрғындарының көпшілігінің қоғамдық санасына кері әсерін тигізгендігін, қазақ мәдениетінің, өнері мен білімінің патриотизмді қалыптастырудың маңызды факторлары ретіндегі тәрбиелік ықпалын күрт төмендеткенін растады. Топтық, жеке, корпоративтік мүдделер қоғамдық, ұлттық, рухани және адамгершілік мүдделерден басым бола бастады. Тиісінше, қоғамның барлық салаларында, соның ішінде әскери салада айқын

немесе жасырын түрде көрініс тапқан екі қарама-қарсы саясат пен практикалық мінез-құлық және екі принциптің күресі қалыптасты. Біздің қоғамның дәстүрлі қазақ патриоттық санасының біртіндеп жоғалуы көбірек байқалды. Соның негізінде, әскери қызмет беделінің төмендеу тенденциясы байқалады.

Елдегі экономикалық, саяси, әлеуметтік және рухани өзгерістерге байланысты туындаған қоғам, армия және жеке тұлғаның өзара іс-қимылының заманауи аспектілері де Қарулы Күштер өміріндегі мәселелердің жеткілікті кең спектрін анықтады, олардың шешілуі әскери қызметшілердің патриоттық сана деңгейіне тікелей байланысты.

Қоғамдағы және Қарулы Күштердегі жаңа жағдайды әлеуметтік-философиялық түсінудің қажеттіліктері де үлкен маңызға ие. Қызметке келетін жастардың сапасының өзгеруіне байланысты келісімшарт бойынша әскери қызметшілердің патриоттық санасының нақты күйін, оның қызмет ету ерекшеліктерін терең білу, сондай-ақ осы процесті басқарудың теориялық және практикалық ұсынымдарын меңгеру қажет. Әскери қызмет адамның мақсаты болады, егер оның мақсаты мен міндеттері оның жеке мүддесінен гөрі басым болса немесе оларға сәйкес келсе. Мұндай қызметке деген көзқарастың маңызды ерекшелігі – адамның мемлекет, ұлт, халық, армия мүдделері жолында өзін құрбан етуге қабілеттілігі мен дайындығы.

Ұлттың рухын, күші мен этикалық нормаларын білдіретін Израиль армиясы бүгінгі күнде әскери-патриотизм деңгейінің нақты мысалы бола алады. «Ұлттық армия» құруға бағытталған Израиль Қарулы Күштері қызметкерлердің дайындық деңгейі бойынша да және техникалық жабдықталуы жағынан да әлемдегі ең үздіктердің бірі болып саналады.

Израиль қорғаныс күштері 1948 жылы мамырда Израиль мемлекеті құрылған кезде қалыптасқан. Жас үкімет дереу еврей ерлер мен әйелдерге арналған жалпыға бірдей міндетті қызмет туралы шешім қабылдады, бұл шешім Израиль қоғамын «форма киген ұлтқа» айналдырды.

Мемлекеттік орган ретінде оған бірнеше рөл бөлінді. Оған жаңа иммигранттарды қоғамға орналастыру, білім беруді дамыту, этностар арасындағы мәдени айырмашылықтарды, әлеуметтік-экономикалық жағдайды төмендету және жақсы азаматтықты насихаттау тапсырылды. Содан бері әскери қызмет Израиль қоғамына және әлеуметтік мобильділікке жол болды. 1970 жылдардың басынан бастап IDF-тің жоғары мәртебесі мен Израильдің «әскери формадағы ұлт» ретіндегі бейнесі біртіндеп өзгерді. Бұл ауысым әлемдік әлеуметтік-экономикалық тенденциялармен, сондай-ақ Израиль қоғамындағы өзгерістермен және соғыс сипатымен қатар жүрді (Israelis' Perception of the IDF, 2015).

IDF-тің кәсіби деңгейі мен жауынгерлік шеберлігі бағалау барысы өте жоғары және тұрақты болды. Сауалнама алушылардың 80% -дан астамының басым көпшілігі Израиль Армиясының кәсіпқойлығына және оның жауынгерлік ерлігіне сенім білдірді. 2004 жылы Израиль жұртшылығының 89% -ы IDF-тің кәсіпқойлығына сенді және олардың саны 2006 жылы (88%) және 2010 жылы (83%) жоғары болып қалды (Patriotism and Israel's National Security, 2006).

Әскери шақыру Израильде жоғарыда айтып өткеніміздей 1948 жылдан бастап міндетті болып келеді. Әйелдер де, ерлер де шақырылады; қызмет ету мерзімі ерлер үшін үш жыл, әйелдер үшін екі немесе екі жарым жыл. Израиль қорғаныс күштеріне (IDF) әскерге шақырудың құқықтық негізі - Әскери қызмет туралы заң болып табылады (Stuart A. Cohen 1995).

Израиль азаматтарында екі ішкі критерий бойынша жоғары деңгейдегі израильдік патриотизм бар – елі үшін күресуге дайындық (85%) және туған жерінде өмірінің соңына дейін қалу (87%). Басқа дамыған Батыс елдерімен салыстырғанда өз елі үшін күресуге дайын Израильден асып түсетін еш мемлекет жоқтың қасы.

Алайда, Израиль азаматтарының өз еліне деген мақтанышы басқа елдермен салыстырғанда (77%) төмен. Алайда, бұл «соқыр мақтаныш» емес. Израильдіктердің негізгі мақтаныш көздері – бұл өз елдерінің ғылыми-техникалық жетістіктері (97%) және оның қауіпсіздік

күштері (86%). Жалпы алғанда, Израильдің қазіргі патриотизм рухы - Израильдің идеологиясы, тарихи мұрасы немесе утопиялық ұмтылысы («халықтарға жарық» болу) емес, одан да гөрі – елге деген терең сүйіспеншілік пен Отанына қауіп-қатер төніп тұрғандарын сезінуінде (Patriotism and Israel's National Security, 2006).

Израиль қорғаныс күштерінде әскери міндеттерін орындайтын ерлер мен әйелдер бірқатар әскери мамандықтар бойынша бірге қызмет етеді: техниктер, байланыс және барлау мамандары, жауынгерлік нұсқаушылар, картографтар, әкімшілік және техникалық персонал, информатиктер, дәрігерлер, заңгерлер және т.б. Жауынгерлік бөлімдерде қызмет етуге дайын әйелдер саны да күн өткен сайын артып келеді.

IDF өз сарбаздарының мәдени және әлеуметтік қажеттіліктеріне мұқият қарайды - оларға түрлі білім беру іс-шаралары мен ойын-сауықтар ұсынылады, жеке көмек пен қолдау көрсетіледі. Оқуды аяқтамаған әскерге шақырылушыларға білімін жетілдіруге мүмкіндік беріледі, ал мансаптық офицерлер армия есебінен оқи алады. Жаңа иммигрант сарбаздар үшін IDF-ке тез кіруге көмектесетін арнайы иврит курстары және басқа бағдарламалар қарастырылған.

Израиль армиясының «ұлттық армияға» айналу қадамдары өз кезегінде, әскери қызметкерлердің беделін көтеріп қана қоймай, қоғам ішінде ел армиясына деген сенімділік пен патриоттық сананы қалыптастыруға үлкен ықпалын тигізді. Кәсіби армия әскери қызметкерлерінің патриоттық сана-сезімін қалыптастырудың перспективалық бағыттары мен әдістерін әзірлеу, қазіргі заманғы жағдайда олардың адамгершілік дамуын басқарудағы басымдыққа ие ғылыми мәселелердің бірі болып табылады.

Ал елімізде кәсіби армия әскери қызметкерлерінің әскери қызметі сипатының күрделенуі, жоғары құзыреттілікті, оның патриоттық сана-сезімін арттыруды қажет ететін әскери-техникалық және әлеуметтік-психологиялық сипаттағы проблемалар ауқымын кеңейту де маңызды тақырыптар қатарында. Кәсіби әскери қызметшіге білім, білік, дағды, ерекше қасиеттер қажет, олардың

көмегімен ол қойылған міндеттерді ойдағыдай орындап қана қоймай, өзінің мотивациялық және патриоттық әлеуетін, өзінің жеке позициясын жүзеге асыра алады.

Армия мен флоттағы әскери-патриоттық тәрбие жүйесін жетілдірудің, оның кәсіби сарбаздардың патриоттық санасының дамуына және сайып келгенде олардың кәсіби қызметінің тиімділігіне әсерін күшейтудің маңыздылығы да орасан зор.

Қорытынды

Патриоттық тәрбиенің мақсаты – Қарулы Күштерде әскери қызметшілердің жоғары әлеуметтік белсенділігін, азаматтық жауапкершілікті, руханилықты дамыту, Отанды қорғау, оның өмірлік мүдделері мен тұрақты дамуын қамтамасыз ету мақсатында әскери қызмет барысында оларды көрсете алатын оң құндылықтар мен қасиеттерге ие сарбаздарды қалыптастыру.

Біздің қоғамның және Қарулы Күштердің қазіргі даму кезеңінде бұл мақсатқа жету келесі міндеттерді шешу арқылы жүзеге асырылады:

- Қарулы Күштерде, әскери қызметкерлердің санасы мен сезімінде патриоттық құндылықтарды, көзқарастарды, наным-сенімдерді, Қазақстанның мәдени және әскери-тарихи өткеніне, дәстүрлеріне құрметпен қарау, мемлекеттің, әсіресе әскери қызметтің беделін арттыру;

- келісімшарт бойынша әскери қызметкерлерді әлеуметтік, тұрмыстық, қызметтік, жауынгерлік даярлық пен жауынгерлік міндеттерді шешуге белсенді тарту үшін мүмкіндіктер құру және іске асыруды қамтамасыз ету;

- сарбаздарды Қазақстан Республикасы Конституциясына, заңдылыққа, жалпы әскери ережелерге, командирлер мен бастықтардың бұйрықтарына құрметпен қарау рухында тәрбиелеу, адамның конституциялық құқықтары мен оның міндеттерін, кәсіби және әскери борышын жүзеге асыруды қамтамасыз ету үшін жағдайлар жасау;

- әскери қызметкерлерде мемлекет рәміздеріне – Қазақстан Республикасы Елтаңбасына, Туына, Әнұранына, Қарулы Күштер рәміздеріне, бөлімдері мен

құрамаларына, Отанның тарихи қасиетті орындарына деген терең құрмет пен мақтанш сезімін ұялату;

- нәсілдік, ұлттық, діни төзімділікті қалыптастыру, әскери қызметкерлер - әртүрлі ұлт өкілдері арасындағы достық қатынастарды дамыту.

Сонымен, әскери қызметкерлердің патриоттық сана-сезімі мен патриоттық тәрбиесін, олардың кәсіби сарбаздың жеке тұлғасын қалыптастыру және жетілдіру үдерісіндегі рөлін зерттеу проблемасы қазіргі уақытта ерекше маңызға ие болып отыр, өйткені бұл мәселе Ішкі істер министрлігінің Қарулы Күштері мен ішкі әскерлерін құру процесімен тікелей байланысты және оларды жаңғыртуды жүзеге асырудың маңызды аспектілері. Барлық уақытта патриотизм халықтың рухани өмірінде ғана емес, экономикалық, саяси, әлеуметтік және мәдени тұрғыдан да ерекше рөл атқарды. Белгілі бір мағынада патриотизм – бұл мемлекеттіліктің негізі, бүкіл әлеуметтік және мемлекеттік институттар жүйесінің тиімді қызмет етуінің кепілі.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Global firepower (2020). URL <https://www.globalfirepower.com>.
- Israelis' Perception of the IDF. (2015), A Split Between it as an Armed Force and as a Public Institution. Behavioral Sciences Center, Israel.
- Patriotism and Israel's National Security. (2006). Herzliya Patriotism Survey.
- STUART, A. Cohen. (1995). The Israel Defense Forces (IDF): From a "People's Army" to a "Professional Military"-Causes and Implications.
- АМАНЖОЛОВ, К. Р. (1999). *Қазақстанның әскери тарихы: б. з. д. VI ғасырдан бүгінгі күнге дейін*, Алматы: Білім.
- ИМАНБАЕВА, С. (1995). Автореферат: Караганда.
- МЕНЛИБАЕВ, К. Н. (1995). *Роль национальных традиций в патриотическом воспитании (по материалам конкретно-социологических исследований молодежи Республики Казахстан)*, Алматы: Автореферат.
- НУРМАГАМБЕТОВ, С. К. (1999). *А в памяти нет тишины*, Алматы.
- Программа военно-патриотического воспитания молодежи Республики Казахстан до 2025 года, (2019). Нур-Султан.
- ПРОКОФЬЕВА, М. А., Молбасынова, Ж. М. (2015). “О модели военно-патриотического воспитания молодежи допризывного возраста” *Успехи современного естествознания*, 6, 1030-1033.
- РЫСПАЕВА, М. Н. (2018). “О патриотическом воспитании допризывной казахстанской молодежи” *Әскери ғылым академиясының хабаршысы*, 2, 288, 85-88.
- СОЧИН, С. А. (2009). “Военно-патриотическое воспитание учащихся на боевых традициях казахстанцев”, *Достояние нации*, 4, 136-139.
- СОЧИН, С. А., Прокофьева М. А., Куракбаева А. Ж. (2012). “Боевые традиции казахского народа – основа военно-патриотического воспитания будущего учителя”, *Молодой ученый*, 9, 309-312.

ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ ӘҢГІМЕЛЕР: ИДЕЯЛЫҚ- ТАҚЫРЫПТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйіндеме

Ғылыми мақалада тәуелсіздік жылдарында жазылған бірқатар әңгімелердің идеялық және тақырыптық ерекшеліктерін айқындай отыра, соңғы онжылдықтарда жазылған прозалық шығармаларды тарихи шындық пен көркемдік шешім поэтикасы тұрғысынан қарастырылады.

Тәуелсіздік жылдарындағы әдебиет өкілдері дін, әлеуметтік проблема, қоғамдық келіспеушілік, білімсіздік, сауатсыздық, әділетсіз билік секілді көптеген «жабық» тақырыптарды аша алды, жаза алды. Бұл – қазақ прозасындағы тәуелсіздік тұсында туған үлкен бетбұрыс. Бұрын болып көрмеген тосын көркемдік амал-тәсілдерге бару арқылы қаламгерлердің көпке белгілі жағдайлардың өзін жаңаша суреттеуі жаңа заман оқырманының талабынан туып отыр. Әсіресе, ұлттық идеяны берудегі әлеуметтік символиканың ролі басымдық алуа. Әңгімелердегі өмір шындығының тарихи шындықпен бейнеленуі, тарихилықтың көркем шығармаларға негіз болуының ерекшеліктері, реалистік сипат пен көркемдік қиял жинақтауларының сабақтастығы талқыланады.

Тірек Сөздер: *Тәуелсіздік кезеңі, Идея мен тақырып, Әдістеме, Тың ізденіс*

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CİLT 4 / SAYI 2 / NİSAN
2021

**Sorumlu Yazar
Corresponding Author**

А. Б. КӨРЕГЕНОВА, Г.
Ж. БОЛАТОВА
Магистрант, әл-Фараби
атындағы Қазақ ұлттық
университеті, akoregenova@list.ru
Филология
ғылымдарының докторы,
доцент м.а., әл-Фараби
атындағы Қазақ ұлттық
университеті,
gulzhan5055055@mail.ru

**Gönderim Tarihi
Received**
17.03.2021

**Kabul Tarihi
Accepted**
29.03.2021

Atif
КӨРЕГЕНОВА, А. Б.,
БОЛАТОВА, Г. Ж.
(2021). “Тәуелсіздік
Кезеңіндегі Әңгімелер:
Идеялық-Тақырыптық
Ерекшеліктері”,
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (4/2), 63 - 76.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

STORIES OF THE INDEPENDENCE PERIOD: IDEOLOGICAL AND THEMATIC FEATURES

Abstract

The scientific article examines prose works written in recent decades from the point of view of historical reality and poetics of artistic solutions, highlighting the ideological and thematic specifics of a number of stories written during the years of independence. Representatives of literature over the years of independence were able to reveal and write a lot of "closed" topics, such as religion, social problems, social differences, ignorance, illiteracy, and unfair power. This is a big turning point in Kazakh prose, born in the years of independence. In connection with the transition to unexpected artistic techniques, many writers describe situations known to them in a new way. The role of social symbols in the transmission of the national idea is particularly dominant. The focus is on the reflection of the reality of life in stories with historical reality, the features of the formation of historicism as the basis of artistic works, the continuity of the realistic character and the accumulation of artistic imagination.

Keywords: *The period of independence, The idea and the theme, methodology, new search.*

Кіріспе

Қазіргі қазақ прозасының, оның ішіндегі әңгіме жанры стильдік тұрғыдан болсын, тақырыптық тұрғыдан болсын барынша жаңаша түр алды. Әдебиетке енді ғана келген жас жазушылар кеңестік реализм шаблонынан шығып, тың қазақ прозасын қалыптастыруға талпынып жатқаны байқалады. Бұл үрдіс ХХ ғасыр соңында алпысыншы жылғылардың да, алтын көпірліктердің де шығармашылықтарынан анық көрінген. Бірақ, бұл екі топтың алғашқысы стильдік өзгешеліктерге аса мән бермеген еді. Олар ескіше жазуымен тың тақырыптар қозғайды. Ал алтын көпірліктер алдыңғы буын қалыптастырған тың тақырыптарды өзгеше жазу стилінде жеткізді. Ал әдебиетке енді келген жас буын алдыңғы екі толқынды да өзіне сіндіруге талпынып жатыр.

Еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізуі ұлттық әдебиетіміздің қайта жаңарып, идеялық-тақырыптық деңгейі кеңеюіне жол ашты. Сонымен қатар еліміздің әлеуметтік өмірінде қоғамдық-саяси шешуші рөл атқарған қазақ әдебиеті тарихының ақтаңдақ беттері – 1986 жылғы “Желтоқсан”, 1989 жылғы “Семей

полигоны”, “Ауғанстан” тақырыптарына қазақ жазушыларының еркін шабыттана жазуының арқасында біраз көркем прозалық шығармалар дүниеге келді. Бұл қазақ әдебиетіне енген жаңалық екенін айтпасақ та түсінікті. Ендеше, бұл мақалада тәуелсіздік кезеңіндегі әңгіме туындыларын идеялық-тақырыптық жағынан талдап, ерекшеліктерін талдайық.

1. Тәуелсіздік Тудырған Тың Тақырыптар

Қазіргі қазақ прозасы, оның ішіндегі әңгіме жанры – ұлттық және жалпы әлемдік әдеби үдеріс қозғалысы жүйесіндегі шығармашылық еңбектің нәтижелері болып табылады. Қазақ тарихының кезеңдерін қамтыған алдыңғы толқын суреткерлер ізімен кесек туындылар жазған кейінгі толқын қаламгерлер шоғыры қазіргі қазақ оқырмандарының ұлттық-тарихи санасын оятуға, жаңаша қалыптастыруға ықпалын тигізері сөзсіз. Осындай жаңашылдық тек тың идеялық-көркемдік ізденістер нәтижесінде келеді. Табысқа жету үшін тақырыптың жаңашылдығы жеткіліксіз. Жаңалық жазушының белгілі бір идеяны жеткізу ерекшелігінен, өмірге деген көзқарасынан, көрген-білгендерін ой-санасында қорыту мен оны суреттеу ұстанымдарынан, әлеуметтік талдау пайымынан аңғарылмақ. Бұған сюжет, композиция құру, кейіпкер таңдау, мәтіндегі сөз таңдау, сөз әрлеу тәрізді суреткердің дара стиль өзгешеліктері де жатады. Алайда, әр автордың жаңалығы мол тың шығарма тудыруға ұмтылысы әрдайым дәстүр сабақтарымен астасып жатқанда ғана жемісті. Тәуелсіздігіміздің бастауы болған Желтоқсан көтерілісі – еліміз егемендік алғанға дейінгі тыйым салынған, “жабық” тақырыптардың бірі болып келді. Талай қазақтың қыз-жігіттерін қыршынынан қиған, жазықсыз жандардың көз жасынан тұратын бұл тақырыпқа біраз жазушылар қалам тарқаны белгілі. Әңгіме-повестерде бұл тақырыпқа – А.Алтай, М.Байғұтұлы, Қ.Түменбай мен Ж.Қорғасбектер тыңнан түрен салды.

Мархабат Байғұттың “Жоғалған жұрнақ” атты әңгімесінде 1986 жылы сотталып, қоғамнан аластап, шеттетілген, желтоқсан қасіретінің құрбаны болған жас жігіттің тағдыры бейнеленген. Қаламгер бұл образ арқылы ұлтсыздану мен жаһандану қасіретіне душар болған жоғалған ұрпақ трагедиясын суреттеген.

“Ол Айқұмырсқадан көшпей қалған жеті-сегіз үйден сәл былайырақтағы Тақиятөбенің тепсеңінде, өзі туған үйдің орнында шапанының етегінен тас төгіп отырған күйінде қатып қапты... Жұрнақ қатып қалған түні Қамбар ата кесенесі түбіндегі

айналасына ақ сәуле шашатын ақшылтым тас түп-түгел қарайып кетіпті деседі.” (Байғұт, 2009: 157).

Асқар Алтайдың “Прописка” атты әңгімесінің тақырыбы да желтоқсан. Әңгіме Арқат есімді жігіттің жеті жылдан кейін өзінің туған ауылына қайтып келуінен басталады. Мұндағы мақсаты паспорт үшін пропискаға тұру әрі желтоқсан оқиғасына қатысты қудалаудан бассауғалау болатын. Бірақ жолдың бойында жолаушы тиеген автобус омбы қар мен боранның кесірінен аударылып қалады. Автобус қайтадан жолға шыққанымен Ертіс өзенінің арғы бетіне өте алмай кейін қайтады. Урбанизация қалаға қуған қазақ ұлтының наласы мен шері, пропискаға отырудың соры. Алайда бұл жеке бастың қайғысы емес, бүкіл қазақ қоғамының басына түскен ауырпалықты таңбалайды. Ол – қазақ қоғамындағы ащы шындық.

Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиетінің қарымды қаламгерлерінің бірі Қуандық Түменбай да желтоқсан тақырыбынан айналып өтпеді. Оның “Қобыздың мұңы”, “Мұнар күн”, “Қазанама оқушы” әңгімелері желтоқсан оқиғасының ел басына тудырған зардаптары, халықтың жай-күйіне, адамдардың сан қилы тағдырына арналды.

Бүгінгі әлеуметтік өмір шындығы Б.Қанатбаевтың “Ескі жұрт” әңгімесінде де шеберлікпен беріледі. Дүние өзгеріп, ұрпақ ауысқан кездегі ұлттық құндылықтардың жұтаңдауына назар аударады автор. “Тәуелсіздік кезеңі тіршілігіміздің алуан саласындағы жаңа да жарқын бетбұрыстарға, жаңғыруларға бастап отыр. Сондықтан өмір шындығын, өмірлік материалдарды авторлық концепция мен өткір проблемалдарға сабақтастыра таңдау мен толғаудың мән-маңызы айырықша” (Қабдолов, 1983: 94).

Рахымжан Отарбаевтың “Американың ұлттық байлығы” әңгімесіндегі әлеуметтік мазмұны қарапайым ауыл тіршілігі арқылы ашылады. Әңгімеде болмашы бір күлкілі оқиға арқылы халқымызда ұлттық идеология жоқтығы көрсетіледі. Кейіпкердің рухани дүниесіндегі, характеріндегі өрлеу мен әлеуметтік шындықты шебер көрсетеді.

“– Аллам-ау, – деді амалы таусылған аңшы үні тозып, мұржаға сүйене кетіп. – Шәуіл деген жаман ши бөрі Американың ұлттық байлығы болсын. Мен сонда Қазақстанның кімімін?” (Рахымжанов, 2012: 11). Жазушы ши бөрі мен ел-жұртты салыстырады отырып бейнелейді. Шығармада суреткер қазақ жерінде тұратын өзге ұлттарды ши бөрі бейнесіне қойып,

әсірелеп төбемізге көтерудің тұспалы бар. Қаламгер шығармасының тақырыбында үлкен мағына жатыр.

М.Мағауиннің “Ұлт аралық жанжал” атты туындысының қаны қазақ, рухы қазақ сүйсініп оқитын шынайы әңгіме екендігі көркемдік қуатының кемелділігінен көрінеді. Тілді, елді, рухты қорлағысы келіп, менсінбеу, қазақтың кеңдігін ұдайы бас пайдаларына пайдалану, қазақтың қашан да ерен төзімділігі, балақтағы биттің басқа шығуы – бәрі сатиралық уытты тілмен әшкерелеген. “Ал, қазақ... Тәуелсіздік алдың, енді атаңның басы керек пе?! Ел иесі екеніңді қашан ұғасың?” (Елеуенов, 2012: 24).

Әңгіме аяғы оқырманның ұлттық рухының көтерілуіне түрткі болатын сауал әрбір саналы қазақ жүрегіне ой қалдырады. “Ұлттық идея біздің ортақ тағдырымыздан туындайды. Ол ащы болсын, тәтті болсын-біздің бүгін де, ертең де өмір сүруіміздің бірден-бір шарты”, – деп түйіндейді.

Қазақстанның тәуелсіздік ел атануы – тамыры тереңде жатқан қазақ халықтығының, ата-бабаларымыз аңсаған егемендіктің тұғыры нығая түскенін айқындайтын маңызды кезең. Тәуелсіздіктің арқасында қайта жаңғырған төл тарихымыздың жаңа беттері ашылды. Ендігі мақсат – тарихымыздың кешегісі мен бүгінін терең зерттеп, зерделеу. Әдебиетіміздің тарихы да осындай талғаммен қайта қарауды керек етеді. “Тәуелсіздік жылдары” деп аталатын кезеңнен басталған жаңашыл ізденістер рухани жаңғырудың жаңа бір кезеңі болды да, қазақ әдебиетіне көркем ойлаудағы жаңа ұстанымдарды алып келді (Назарбаев, 1996: 36).

Халық бойындағы ұлттық рухтың сөнуі, көріне алмауы жақсылыққа апармайды. Сөнген рухты қайтадан маздата жаға білу тек қана әдебиеттің қолынан келетіні туралы қаламгер Д. Әшімханұлы мынадай пікір білдірген: “Ұзақ жылдар бойы ағылшындардың отарлауында болған үнді халқы тәуелсіздік алған кезде Джавахар Нерудің “Бәрін қалпына келтіреміз. Кедейшіліктен құтыламыз, байлыққа да жетеміз, қираған мүлік-мүкәмалдың да орны толады. Ең жаманы отарлық езгінің әсерінен халқымыз рухын жоғалтып алды. Орны толмас өкінішіміз де осы” деп мұңаятыны бар. Осыған ұқсас, көп жылғы отарлық пен бодардық қазақ халқын ың да рухын жасытып, сағын сындырып кетті. Ал енді халқымыздың жасыған рухын кім көтереді. Меніңше, мұны тек әдебиет көтереді. Сондықтан да әдебиетіміздің қазіргі кездегі міндеті, парызы-халқымыздың рухын көтеруге бағытталуы керек” (Қазақ әдебиеті, 2001: 9).

М.Мағауиннің “Құмырсқа қырғын”, “Коммунистік реализм”, “Қасқыр – Бөрі”, “Қисық ағаш”, “Қос Ағаш”, Т.Нұрмағамбетовтің “Кене”, А.Алтайдың, т.б. шығармалары әлеуметтік өмірдің ең бір өзекті мәселелерін, сыншылық-философия саралайды. Жазушыларымыз өз шығармаларындағы айтар ойын, суреткерлік көзқарасын тұспалдап, психологиялық тұрғыда жеткізуі немесе әлеуметтік символикаға ден қоюы – заңдылық. “Астарлап, ишарамен сөйлеу, сөзге сараңдық, үкім айтудан, соңғы ақиқатпен кездесуден қашу – постмодернистік рухтағы бүгінгі қазақ прозасына тән басты қасиеттердің бірі” (Елеуенов, 2012: 24).

2. Құндылықтар Ауысуының Қазақ Әңгіме Жанрында Көрініс Табуы

Ұлт әдебиетіне ортақ жаңа сапалар, өлшемдердің елеулісінің бірі – қазіргі қазақ прозасының идеялық сипаты. Біздің басты назар аударатынымыз да бұрыннан бар тәсілдің қазіргі заманғы жаңа болмысты прозадағы өзгеше жаңғыруы мен түрленуі болмақ. Осы тұрғыдан алып қарағанда, М.Мағауиннің алып отырған идеялық сипат – Қасқыр – Бөрі. “Қасқыр – Бөрі” атты шағын әңгімесі өзінің құрылымдық жағымен ерекшеленеді (Адамзат өркениеті-тарих және қазіргі заман, 2005: 266)

Шағын әңгіменің “Қазақтың қасқыры – қасқыр емес, шене, құрт кезінде, яғни бағзы заманда әлемдегі ең айбарлы аң болған” дейтін бастауынан бастап бабамыздың байрағына түсіп, жүрек пен рухтың, қайтпас ерліктің ұранына айналған боз құрт, шене туралы толғанысы назар аудартады.

Соның тағы бір мысалы ретінде Д.Рамазанның “Көкжалында” адам және табиғат арасының арпалысы ешбір бояусыз, бар қалпында суреттеледі. Олардың байланысының үзіліп қалуы адамның кінәсынан екенін ашып айтылады. Мұнда да астар байқалады, демек, табиғатты күштеп бағындыруға болмайды, оның да өз заңдылығы бар, онымен санасу керек.

С.Сағынтайдың “Тұмақ елесі” атты әңгімесінде қасқыр – бөрі бейнесі өз болмысын танытады. Бұл әңгімеде жас жазушы – С.Сағынтай қазақ даласының экологиялық апаттар алаңына айналғанын мистикалық оқиғалармен береді.

Сонымен қорыта келгенде, жоғарыда талданған бірнеше автордың алып отырған тақырыптары да ұқсас шығармаларының негізі де бір, айтпақтары да бір – ортақ арнаға құйылады. Ол – ежелгі ата-баба қастерлеген құндылықтардың бағасын, парқын

білу. Бүгінгі рухани дағдарыс тұсында өскелең ұрпаққа өнегелі тұстарын үлгі ету. Табиғат-Адам бірлігін, тұтастығын сақтаған алғашқы адам сезімінің артықшылықтарын алға тарту. әрине бұл мақсаттардың әртүрлі қаламгер шығармаларында әр қилы дәрежеде көрініс тауып жатуы – заңдылық. Сол арқылы қазіргі қазақ прозасының жаңарған көркемдік бітімі де бірте-бірте қалыптаспақ.

3. ХХІ Ғасырдағы Қазақ Әңгімесінің Жалпы Тенденциясы

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары қазақ прозасының біршама тоқырап қалғаны рас еді. Әрине, бұл кезеңдерде алдыңғы буын өкілдер болды. Бірақ, олардың да қаламдары біршама тосылып, жаңылықырап қалған жайы бар. Бұл кезеңдерде нағыз жаңалыққа, еркіндікке жаны құмар жазушылар ғана өз биіктерін ұстап қала алған. Қазақ әңгімелерінің көркемдік деңгейін көтеруге Ш. Мұртаза, М. Мағауин, Қ. Жұмаділов, Б. Нұржекеұлы, Т.Нұрмағамбетов, Қ. Түменбай, Ә. Тарази сынды қаламгерлер үлес қосты. Осылардан кейінгі толқын әдебиетке кешеуілдеп келді. Өйткені, алдыңғы буын ағалардан жол күтті. Ал алдыңғы буын біршама жолын салып та берген еді. Әдебиетке кеңес өкіметі тұсында келіп, сол кезеңде қалыптасқан жазушылардың көтерген және көтеріп жүрген жалпылама тақырыптары мыналар: кешегі өкіметтің жауыздығы мен жалғандығы, біршама деңгейдегі культтік тақырыптар, тәуелсіздіктің алғашқы кезеңіндегі халық басынан кешкен қиыншылық, біршама деңгейдегі тарихи тақырыптар. Бірақ, мұның өзінің астарында кешегі өкіметке, патшалық ресейге деген ашық қарсылық пен жеккөрініш жатады.

М.Мағауин әңгімелеріндегі айшықты прозаның ерекшелігі – композициядағы ішкі ырғақтың жасалымынан байқалады. Мысалы: “Коммунизм! Не ішем, не кием демейсің. Жаппай теңдік. Бәрі ақылды. Бәрі білімді. Бәрі – бір тілде сөйлейтін бір ұлыс өкілі. Капитал әлемі қирап, аштан өліп жатқан кезде жер шарының алтыдан бір бөлігінде – Совет Одағында осындай пейіш орнамақ” (Мағауин, 2007: 41). Бұл әңгімеде еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі қазақ өмірінің көрінісі суреттеледі. Яғни, қаншама жыл шайқалмастай болған кеңес қоғамының, “Коммунизм” идеясының елесін аңсаған қазақ қоғамының бейнесін көре аламыз.

Т.Нұрмағамбетовтің шығармаларындағы “иіс” аса маңызды, “Туған үйдің түтінінің иісі”, “Ата қоныстың, кіндік

қаны тамған жердің”, “жалғыз ұлдың иісі” атрибут ретінде алынады. Баланың иісі, әке үйінің иісі (нан, ананың киімі, оның қабірінің бір уыс топырағы) – бұлардың барлығы кейіпкер жан дүниесінің тереңіне бойлап, көмескіленген анаға, туған жерге деген махаббатын қайта жаңғыртады.

Еліміздің егемендік жылдарында Шерхан Мұртазаның қаламынан “Тәуекел той”, “Тортай шалдың есегі”, “Алапар мен Динго”, “Шыршаның жыры”, “Сарыала қаз – Феникс”, “Бұршақ”, “Жарамазан”, “Тұз кесел”, “Нахал торғайлар”, “Бабаның оралуы”, “Шағалалар мен қаңғыбастар”, “Теке бұрқақ”, “Мыңбұлақ” сияқты классикалық әңгімелері туды. Жазушының шығармаларының барлығының дерлік кейіпкерлері – адамдардың, сонымен қатар үй хайуанаттарының, құстардың, тұз тағыларының, яғни тіршілік әлеміндегі әр алуан жан-жануарлардың символдық сипаттағы іс-әрекеттері мейлінше шыншылдығымен, қысқа да нұсқа шымыр қайырымдарымен, ішкі жан-дүниенді шаншып-шаншып алатын өткірлігімен, кейде ашынттып, кейде сүйсінтіп жіберетін көркем жинақтауларымен баурап алатыны бар. Жазушының табиғаттың тұтастығын теңшеген тіршілік атаулыны философиялық тұрғыдан көрсетуге баса көңіл бөлетін әңгімелері әсерлі де тартымды.

Жазушы “Тәуекел той” әңгімесінде тойшыл қазақтың қазіргі замандағы бәсекелестікке айналған тойын көрінісін Керімқұлды жиынтық образ ретінде алып сынаған. Бұрында ата-бабамыз өте қонақжай болғанымен, дарақылыққа, бәсекеге, ысырапшылыққа, бос мақтанға жол бермеген. Ал қазір қазақ той жасау үшін, қарызға батып, аста-төк той өткізеді. Біреуі байлығын жаһанға жар салғысы келсе, екіншісі “ұят болмасын”, “жұрттан қалмаудың” амалын жасауда. “Алапар мен Динго” әңгімесі шығарманың екі басты кейіпкерлердің атымен аталған. Динго – австралиялық иттердің тұқымы. Ал Алапар — иттердің ергежейлісі, мәстек тұқымы. Шерхан Мұртазаның бұл әңгімесі жақсы мен жаманның, күшті мен әлсіздің тартысы, қазіргі замандағы адамдарда табылмай жатқан жанашырлық, бауырмалдық, қамқорлық қасиеттерінің иттердің бойынан табылуы. Әңгіменің негізгі идеясы – адамгершілік қасиеттер заман өте жойылып бара жатса, адам баласының адал досына айналған иттің қасиеті нығайып келе жатқандығында. Қазіргі таңда, дүние уақыт өте келе қайтадан кірлене бастағанын жайында, зіл сияқты алыптар жойылып, піл сияқты ірілер азайғанын, адамдар мен аңдар ұсақталып жатқанын жеткізгісі келген.

Егемен ел болғаннан бері Қабдеш Жұмаділовтің “Жалдамалы күйеу”, “Жемдеген қырғауылдар”, “Бір ғана ғұмыр”, “Құдайдың үйі”, “Бұқарбайдың бұқасы”, “Ит базары”, “Дөңгеленген дүние-ай”, “Тіленші”, “Ақынның ақырғы күндері” секілді әңгімелері жарық көрді. Қаламгер “Бір ғана ғұмыр” әңгімесі тынымсыз қала өмірінен қажып, санаторийге демалуға келген, жазушы, Әділ Тазабековтың іс-әрекеттерін суреттеуден басталады. Басты кейіпкер санаторийдің тыныс-тіршілігімен таныса отырып, қоғамда болып жатқан түрлі оқиғалардың куәсі болады. Мәселен, жасы ұлғайған жетпіс бестегі отағасы мен отыз бестер шамасындағы келіншекті көріп терең ойға қалады. Мұндай жағдайлар бұрын да болған, ал қазіргі қоғамда өз еркімен алдамшы дүниенің жетегіне еріп жүргендер өте көп. Қай заманда болсын жас қызды шал емес, мал алған екен.

Қуандық Түменбай “Періште”, “Қобыздың мұңы”, “Жапон ауылындағы жаңалық”, “Бильярд”, “Барахолкаға баратын автобус”, “Көз” әңгімелерінде жаңа қоғамдағы ұлттық мақсат-мүдделерге, рухани құндылықтар мен дәстүрлерге қатысты маңызды, өзекті мәселелерді көркем сөзбен шебер суреттей білген.

Осындай белгілі жазушылармен бірге К. Рахымжанов, Н. Қами, Р. Мұқанова, Т. Ахметжан, Н. Ораз, Ә. Салықбай, А. Алтай, Д. Рамазан, А. Кемелбаева, Ж. Қорғасбек, Қ. Мұқаш, Д. Амантай сынды бір топ жас қаламгерлер тәуелсіздік тұсындағы қазақ әңгімелерінің көркемдік деңгейін көтере түсті.

Қойшыбай Мұбарактың “Пәтер” атты әңгімесінің де негізгі тақырыбы – қазіргі қазақ жастарының әлеуметтік жағдайы. Әңгіме қызықты оқылып, оқырманды тең баурап алады. Себебі, бұл – ауылдан, кең даладан қым-қуат тіршіліктегі қалаға келген қара көз қазақ баласының бір баспанаға зар ауыр халі. Әңгіме кейіпкер атынан баяндалған. Диалогқа құрылған. Қазақ жастарына мынау нарық заманында үлкен, кіші қалалардаң жайлы пәтер алу – арманнан ары, жеті қат көктегідей қол жетпес қиял деген сөз. Әңгіме соңындағы өз ернін өзі қыршып, қаны бұрқ еткен кейіпкердің көңіл-күйі – Қазақстандағы талайларға етене таныс ауыр әлеуметтік зардап суреті.

Асқар Алтайдың “Түсік”, “Стакан”, “Казино” әңгімелері қоғамдық шындықты ашық жеткізу арқылы оқырман көңіліне ой салу, өкініші зор әрекеттерден сақтандыру. Әр түрлі әлеуметтік топтағы кейіпкерлері арқылы қоғамның ащы шындығын, жастардың адасушылыққа, қателікке бой алдырып, теріс бағытқа

түсіп, бақытсыздыққа ұшырауын айқын көріністер арқылы береді. Қазіргі қазақ әңгімесінде бұл әңгімелер астарында бұғып жататын автордың ақылман бейнесі ретінде көрініс береді. Автор әңгімесі заманалық қазақ әдебиетінің дамуы процесіндегі ерек құбылыс. Жазушы әңгімелері типтік ситуацияға құрылған. Қаламгер қаламымен сомдалған түрлі персонаждар бастарына түскен жағдаятты сан алуан жолмен өзгерткілері келеді. “Казино” әңгімесі – заманалық қазақ әдебиетінің дамуы процесіндегі ерек құбылыс. “Құдайсыз қоғамға, имансыз адамға бәрі рұқсат... ештеңе жат емес екен. Ал мұндай мұндар дүниеде өртті жүрек, дертті сана ақылға қонақ бермей, асау сезімге ғана бой алдырмақ” деген автор уәждауы “Бай-шонжарлардың мырзаларының” қоғамдағы алатын орнын айқындайды.

Асқар Асқардың “Альпинист” шығармасындағы тау шыңына шығуды өзінің рухы, жан рахаты көретін Тайшынның қалаға сыймай әрдайым тауға қарай аңсары ауып тұрады. Қаладағы бейберкетсіз тіршіліктен жалығады. Автор кейіпкердің ішкі жай-күйін терең түйсінеді. Оның қаумалаған адамдардың ішінде әрдайым жалғыз сезінуін жеткізеді.

XXI ғасырда әңгіме жанрына тағы бір топ жас буын өкілдері келіп қосылды. Олардың қатарында мерзімді басылым беттерінде әңгімелері жиі жарияланып жүрген Қанағат Әбілқайырұлы, Мәдина Омарова, Лира Қоныс, Үміт Зұлхарова, Дархан Бейсенбек, Әсем Қоспағарова, Әлібек Байбол, Қанат Тілеухан, Бану Дәулетбаева, Арман Әлмембет, Алмас Мырзахмет, Алмас Нүсіп, Мәлік Отарбай, Ләзиза Имашева, Айнұр Шамшейтова, Аягүл Мантаева, Серік Сағынтай, Жәмила Мамырәлі, Мирас Мұқашев, Мәди Алжанбай, Мира Шүйіншәлиева, Бейбіт Сарыбай, Ерболат Әбікенұлы, Нұрлан Қабдай, Мерей Қосын т.б. қаламгерлерді атауға болады.

Қаламы тәуелсіздік жылдарында қалыптасқан жазушылардың эксперименттері басым. Тақырыптық тұрғыдан келгенде қазіргі қазақтың жас жазушылары әлеуметтік мәселелерге дендеп келеді. Солардың ішіндегі бүгінгі ажырасу, пәтер және жұмыссыздық пен еркіндік мәселелері бүгінгі әдебиетте басымдық алып тұр. Әрине, бұл мәселелердің барлығы дерлік әдебиетте, қазақ әдебиетінде бұрыннан бар. Бірақ, XX ғасырдағы қазақ жазушыларының кінәлайтын өкіметі бар еді ғой. Пәтерсіз, жағдайы төмен өмір сүрсе өкіметі өгейсінгені де. Басқа айтар жауап аз. Осы пәтер мәселесінде жас жазушы Ерболат Әбікенұлының “Пәтер іздеп жүр едік” әңгімесіндегі Алматыны

алты айналып, жетім бұрышты жеті айналғанда өздеріне лайық пәтер таба алмай сандалған жас отаудың күйі бейнеленген.

Ал, ажырасу мәселесі бүгінгі күннің дертіне айналып келеді. Қазақтың “әдебиет халықты тәрбиелеуі керек” деген қалам ұстағандары осы мәселені барынша көтеруге тырысып келеді. Бұл әсіресе жас жазушы Қанат Тілеуханның әңгімелерінде көп байқалады. Оның “Қайтқан қыз” әңгімесі қазақтың «жиен ел болмайды» деген сөзін бүгінгі қазақтың дертіне айналдырған.

Осы жазушының “Медаль” атты әңгімесінде бүгінгі қоғам тағы бір қырынан көрінеді. Қазақтың марапатқа қызығушылығы, бір-бірінен асып кетсем, асып түссем деген көреалмаушылығы қашаннан-ақ көтеріліп келе жатқан тақырып. Бірақ, бүгінгі Тәуелсіз Қазақстан ол тіптен жаңа сипат алды.

Қ.Әбілқайырдың “Қағаз қаласы” атты әңгімесіндегі әлеуметтік сатира айқын. Автор қазақ қоғамын шырмауықтай шырмап алған баспана дерті жайын бейнелеген. Жастар үшін бұл үлкен кедергіге айналды. Өзіне-өзі сенбеу, келешегіне күмәндану содан басталады. Әңгіме бірінші жақтан баяндалады. Баспанасыздық зарын тартқан қазақ ұлттық болмысына тиетін зиян мен зардапты шегіне жеткізе суреттейді. Бұл пәтер неге аспанда? Риторикалық сауал емес, пәлсапалық нышан. Бұл тақырыптық жағынан Қ.Мұбарактың “Пәтер” атты әңгімесімен үндес. Екеуі де жер бетіндегі пәтер емес, көктегі пәтерді яғни, қиялда ғана, тіршілікте болмайтын байлықты көксейді. Ел болу үшін мұндай әлеуметтік теңсіздіктің жегі құрттай зияндығын ашады. Яғни, шығармада бүгінгі әлеуметтік шындық, қазақ тағдырындағы шешуін күткен түйінді мәселе – баспана мәселесі негіз болады.

Ұзақ жылдар бойына халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан рухани құндылықтарын көлеңкелеуге жүргізілген саясат талай жанды тура жолдан тайдырды. Бұл әсіресе жаһандану үрдісі белең алған замандағы діни еркіндіктің ушығуында тіпті күрделі мәселеге айналды. Мира Шүйіншәлиева “Адасқан ару” әңгімесінде осы жайтты кейіпкерінің жан-жүрегінен өткізіп, бүгінгі күннің аса өзекті мәселесін қозғауда да Мира өзіндік өрнек танытқан. Ата-анасы ғана емес, бүкіл ауыл-аймағы болашағынан мол үміт күткен, қатарының алды боп, түрлі тілді меңгеріп, шетел асып дәрежесі асқан арманы асқақ арудың білім-ғылымы жайына қалып, бөлек бір болмысқа айналуы арқылы бұл мәселенің қаншалықты қасіретті екендігіне сендіре алған. Халықтың маңдайалды ұл-қызы осындай халге

жетсе, басқаның халі қандай болмақ дейтін үрейлі сауал тудырып, жаныңды түршіктіреді (Қазіргі қазақ әдебиеті, 2017: 119).

Мәдина Омарованың “Жұмбақ” өзі пародия деген атау берген бұл әңгіме қысқа әрі ой туғызарлықтай жазылған. Шығарма түнгі он екілер шамасында соғылған қоңыраудан басталады. Бір естігінде ішімдікке удай мас адамның дауысына ұқсайтын дауыс иесі “-Сәлем! Біз... Біз бүгін көлік апатында ұшырадық” деп хабар жеткізеді. Бізі- Берік, Бақыт және белгісіз кейіпкер. Оқиғаның мән-жайын жете түсіне алмаған оның ойына “Көлік апатынан аман қалып па? ” деген суық сұрақ қана келді. Суық сұраққа суық жауап “Бәріміз аман емеспіз”. Телефон тұтқасын қойған соң жалма-жан орнынан тұрып жедел жәрдемге, құтқару қызметіне қоңырау шалады. Қаладан шыққаннан кейінгі көпірдің маңына такси ұстап өзі де жетеді. Шығарма оқиғасы бір сағаттық уақыт екендігін жазады. Десе де көлік апатынан үшеуі де қайтыс болып кетіпті. Ең қызығы, өлген уақыты - бүгін таңертен. Шығарма тақырыбы осы жерден ашылады. бір сағат бұрын өзі телефонмен тілдескен жанның таңертең қайтыс болып кеткендігі қалай? Сонда қалай болғаны деген ой жанталасып туа берді. Тек бұл шығармасы ғана емес, Мәдина Омарованың барлық шығармасы дерлік осындай сарында жазылған қызығы көп туындылар.

Мәдина Омарованың “Қадір түні” атты жинағына жарты беттен аспайтын эссе-эпюдтары, әдебиеттану ғылымында қалыптасқан теориялық қағидаға қисыны келіңкіремейтін әңгімелері енген. Шағын мәтіндердегі автор мақсат тұтқан идея екі ауыз сөзбен шешіліп жатады. Қаламгердің тек өзіне тән жазу өрнегі, бейнелеу дағдысы оның дүниені танудағы тосын танымын танытады. Өмірдің өзінен ойып алған бір ғана сәттік суреттер кейіпкер тағдырындағы ұзақ жылғы шердің шешуші сәтіндей сезіледі. Аша іздеген бала деген әңгімесінде аты жоқ ағасы мен жеңгесі, аты аталмайтын анасы, өзінің де есімі белгісіз кейіпкер баланың тағдыры бір ғана жиырма тенге іздеу аясында баяндалады. Барлық бір әулеттің тағдыры, бүгінгі ауылдағы ана мен қаладағы бала отбасында кездесетін кәдімгі көпшілікке аян тағдырлар, тіршіліктер сөз болады. Бүгінгі өмірдің еш жасандылығы жоқ шындығы, шынайы өмірі осы азғантай абзацтарға сыйып кеткен. “Қысқа жазу- таланттылықтың белгісі” деген А.П. Чеховтың атақты сөзін еске алсақ, шынында да бір повестке жүк боларлық сюжеттің селін сығымдап бірер сезбен қайыру, әрі өте делділікпен, кәсіби шеберлікпен берілуі

куантарлық дүние. Бүгінгі таңдағы уақыты жоқ, ынтасы бар оқырмандардың талабы мен заман талабына сай ықшам да қысқа жазудың жетік жолын тапқан қаламгердің даралығын танытады. Тәсілі кұрғақ баяндап отырып-ақ жаныңды жауратар ауыр жағдайды, сүйек сырқыратар сезімді сыйлайды. Мадина Омарова дәстүрлі ұлттық ойлау, жазу машығынан мүлдем ажырап кетпесе де бүгінгі дәуір мен адамның тынысын, тіршілігін, табиғатын танытарлық шығармалар жаза алды. Мадина Омарованың шығармаларын қазақ әдебиетіндегі готикалық прозаның басы деп айтуға болады.

Қорытынды

Қазақ қоғамының тарихи бетбұрыстағы кезеңі – тәуелсіздік тұсында туған прозалық туындылар табиғаты күрделілігімен назар аудартады. Бұрын болып көрмеген тосын көркемдік амал-тәсілдерге бару арқылы қаламгерлердің көпке белгілі жағдайлардың өзін жаңаша суреттеуі жаңа заман оқырманының талабынан туып отыр. Әсіресе, ұлттық идеяны берудегі әлеуметтік символиканың ролі басымдық алуда. Ұлттық идеяға негізделген біршама дүниелер өмірге келді. Қазіргі қазақ прозасында қазақ халқының жадын жаңаша толықтырған “қасқыр-бөрі”, “ағаш-бәйтерек”, “үй-Отан-туған жұрт” т.б. ұғымдар әр қаламгерде әр тарапта көркемдік мән иеленген. Көптеген жаңа тарихи оқиғалар, мысалы, Желтоқсан оқиғасы мен оның қазақ халқының тағдырындағы қасіретті таңбасы алғаш рет зерттеу нысанына алынып отыр. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасындағы үлкен бір жаңалық – дін тақырыбы. Бұл – туған әдебиетімізде үлкен шектеуге ұшырап, әдебиет ішінен өз орнын ала алмай жүрген тақырып. Міне, осындай рухани мешеулік жайлаған атмосферадан кейін С.Досанов, Т.Ахметжан, Д.Амантай, А.Кемелбаева, Д.Рамазан, Е.Әбікен, т.б. қазақ қаламгерлері өте жаңашыл, ірі қадам жасады. Қаламгерлердің бірқатары – А.Кемелбаева мен Д.Амантайлар өздерінің дінге бет бұруын жалған бояулармен әсірелемей, ішкі болмысты таза қалпында көрсеткісі келеді. Ал, Д.Рамазан сынды жазушыларымыз дін тақырыбындағы сонылықты Құраннан тікелей аударма жасап, ремиссенция әдісіне жүгінеді. Сонымен қатар, Құранның ең қадірлі, ірі маңызды сүрелеріне үлкен мән беріп, Құранға үстірт мойын бұрмай, үлкен суреткерлікпен қарап жазған көркемсөз шеберлері де баршылық. Құран сүрелерінен үзінді келтіру арқылы дүниеге келген туындылар – автордың бар идеялық-эстетикалық тұжырым, байлауын көрсетеді.

XX ғасырдың 90-жылдары мен XXI ғасырдың басындағы қазақ прозасы тәуелсіз Қазақстан әдебиетінің әлем өркениетіндегі классикалық үрдістер көрсеткіштерімен деңгейлес сипатымен бағалана алады. Қазақ әдебиеті шығармаларының ұлттық негізділігін сақтай отырып, әлем әдебиеті арналарымен бірге көркемдік дамудың жаңа жетістіктеріне жетуі жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан мәдениетінің мәңгілік тұғырын нығайта түседі. Бұл – қазақ сөз өнері дамуының мәңгілік шығармашылық қозғалыстағы жолы.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Адамзат Өркениеті-Тарих Және Қазіргі Заман (2005). *Халықаралық ғылыми конференцияның материалдары*, Алматы: Университет “Қайнар”.
- БАЙҒҰТ, М. (2009). *Оқу залы, Әңгімелер*, Алматы: ҚазАқпарат.
- ЕЛЕУКЕНОВ, Ш. (2012). *Көптомдық шығармалар жинағы*, Т. 6., Алматы: Қазығұрт.
- ҚАБДОЛОВ, З. (1983). *Сөз Өнері: Әдебиет Теориясының Негіздері*, Алматы: Мектеп.
- Қазақ әдебиеті. (2001). Алматы: Білім.
- Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар (2017). Алматы: Print Express.
- МАҒАУИН, М. (2007). *Шығармалар жинағы*, Алматы: Жазушы.
- НАЗАРБАЕВ, Н.Ә. (1996). *Ғасырлар тоғысында*, Алматы: Өнер.
- РАХЫМЖАНОВ, Т. (2012). *Романның көркемдік әлемі*, Алматы: Рауан.

ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫ ХАЛҚЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйіндеме

Мақалада Түркістан облысы халқының демографиялық мәселелері қарастырылған. Қазақстан Республикасының өз егемендігін жариялауы қоғамның барлық саласындағы күрделі өзгерістерге алып келді. Атап айтқанда саяси институттардың жұмысындағы орын алған ерекшеліктерден бастап, күнделікті өмірдегі өзгерістер аралығын қамтыды. Осы ретте анағұрлым өзгерістер республиканың демографиялық жағдайында байқалды. Өзге ұлт өкілдерінің өз тарихи отандарына оралуы – азаматтардың жаппай көші-қон үдерісін күшейтті. Сонымен қатар бала туу көрсеткіштерінің құлдырауы және өлім-жітімнің көбеюі сынды жағымсыз жайттар орын алды. Мұның басты себебі ел экономикасының дағдарысты көрсеткіштері және азаматтардың әлеуметтік жағдайының күрт төмендеп кетуімен тығыз байланысты еді. Бұл ретте алдымен мемлекеттің демографиялық ахуалдарды оңтайландыру тұжырымдамасын, жол картасы мен осы бағыттағы шараларды дұрыс таңдап, қолдануын атап өтуіміз қажет.

Кілт сөздер; Түркістан облысы, демография, экономика, сандық көрсеткіш,

ULUSLARARASI
TÜRK DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF
TURKISH WORLD
STUDIES
CİLT 4 / SAYI 2 /
NİSAN 2021

Sorumlu Yazar Corresponding Author

Досымова
ГУЛДЕРХАН
Магистрант, Өл-
Фараби атындағы
ҚазҰУ, Қазақстан,
Алматы,
gulderhan_87@mail.ru

Gönderim Tarihi Received

17.03.2021

Kabul Tarihi Accepted

29.03.2021

Atıf
ГУЛДЕРХАН,
Досымова (2021).
“Түркістан Облысы
Халқының
Демографиялық
Мәселелері”,
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (4/2), 77-86.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

көш-қон үдерісі.

DEMOGRAPHIC ISSUES OF THE POPULATION OF TURKESTAN REGION

Abstract

The article deals with demographic problems of the population of Turkestan region. The declaration of the Republic of Kazakhstan's sovereignty has led to serious changes in all spheres of society. In particular, it covered the range of changes in everyday life, starting with the existing differences in the work of political institutions. At the same time, the most significant changes were observed in the demographic situation of the Republic. The return of representatives of other nationalities to their historical homeland has intensified the process of mass migration of citizens. At the same time, there were negative aspects, such as a decline in the birth rate and an increase in the death rate. The main reason for this was the crisis indicators of the country's economy and a sharp decline in the social situation of citizens. At the same time, first of all, it is necessary to note the correct choice and application of the concept of optimizing the demographic situation, the roadmap and measures in this direction.

Keywords: Turkestan region, demographics, economy, quantitative indicators, migration processes.

Кіріспе

Еліміздің егемендігі тұсында Түркістан облысының халқының санындағы көрсеткіштер барлық аймақтар сынды түрлі өзгерістерге ұшырады. Алайда Түркістан облысының өзге аймақтармен салыстырғанда бірқатар ерекшеліктері бар екендігін де ескеруіміз керек. Бұл ерекшеліктер алдымен қлттық, мәдени, дәстүр, өндіріс, географиялық орта сынды бірқатар факторлармен сипатталады. Жалпылама алғанда Түркістан облысының тұрғындарының саны 1989 жылғы санақ бойынша 1 миллион 824 мың адамды құраса, 1999 жылғы санақ нәтижесінде 1 миллион 978 мың адамға өскен. Өз кезегінде халық санының жоғары өскендігін 2009 жылғы санақ қорытындысынан көреміз. Өйткені осы жылғы санақ бойынша халық саны 2 миллион 382 мың адамды құраған болатын (Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі. 2009 жыл басына Қазақстан

Республикасы халқының облыстар, қалалар және аудандар бойынша саны, 2009: 47). Жоғарыда атап өткеніміздей Шымкент қаласы ірі қала ретінде бөлініп шыққанына қарамастан 2020 жылдың 1 қаңтарындағы есеп бойынша Түркістан облысының халық саны 1 983 969 мың адамды құрап отыр. Бұл келтірілген статистикалық мәліметтердің өзі Түркістан облысындағы демографиялық ахуалдың тұрақты даму үстінде екендігінің дәлелі болып табылады.

Түркістан облысының ауыл халқының сандық көрсеткіштерінің ұдайы өсуі әрине алдымен ауыл жердегі әлеуметтік-экономикалық мүмкіндіктерінің жоғары екендігімен түсіндіруге болады. Сонымен қатар Түркістан облысы жақын және алыс шетелдерден қандас қазақтардың белсенді көшіп келетін аймағына айналғанына бірнеше жыл болды. Әрине кез-келген қоныс аударушы адам алдымен өзіне және отбасына, болашақта өз кәсібін ашуға мүмкіндік болатын жерді таңдайтыны сөзсіз. Сол себепті де географиялық ортасы адам баласына жайлы болатын Түркістан облысы қандас қазақтарды көптеп қызықтырады. Нәтижесінде Түркістан облысына шекаралас Өзбекстаннан ғана емес, сонымен қатар Түркия, Ауғанстан, Ираннан қандастарымыз қоныс аударуда. Географиялық ортаның қолайлығымен қатар, Түркістан облысы қазақтардың көптеп шоғырланған аймағы болып табылады. Өкінішке орай еліміздегі ресми тілді еркін меңгермегендіктен шетелдік қазақтар мемлекеттік тілді белсенді пайдаланатын дәл осы Түркістан облысының ауылды жерлеріне көптеп қоныстануда. Осының әсерінен ел егемендігінің алғашқы күндерінен-ақ Түркістан облысының ауыл тұрғындарының саны артып отыр. Жоғарыда келтірген мәліметтерімізге қосымша айтарымыз Түркістан облысының ауыл тұрғындары 1991 жылы ел егемендігін жариялаған тұста 110,9 мың адамды құраған болатын. жоғарыда атап өткеніміздей еліміз тәуелсіздікке ие болған тұста өзге ұлттар өз тарихи отандарында орала бастаған тұста демографиялық көрсеткіштер төмендеп кеткен болатын. Алайда 1999 жылы жүргізілген санақ қорытындысына қарасақ, Түркістан облысының ауыл халқы 1240,4 мыңға дейін өскен. Шамамен 12 пайызға өсім байқалған болатын.

2009 жылы жүргізілген халық санағына сай ауыл тұрғындарының саны 1508,9 мың адамды құрап, 1999 жылғы санақпен салыстырғанда едәуір өскендігі байқалады. 2010 жылы 1561,0 мың адамды құраса, 2014 жылы 1664 мың адам болып, 8 пайызға өскен (Қазақстан демографиясының жылнамалылығы. Статистикалық жинақ, 2014: 7-10).

Қоғам өміріндегі анағұрлым маңызды капиталдардың бірі сөзсіз адами капитал болып табылады. Қазіргі таңдағы мемлекетті тиімді басқарудың маңызды элементтердің бірі – осы адами капиталдың саны мен сапасына аймақтық және ұлттық дейгейде дұрыс баға беріп, сәйкесінше шаралар қабылдау болып табылады. Өйткені мемлекеттің осы бағыттағы қабылданатын тұжырымдары мен қаулыларының өз мақсатына толық жетіп, нәтижелі болуы алдымен аймақтардағы адам ресурстарының ұлттық белгілері, саны мен оның жасы, жынысы, білімі мен игерген мамандығы, экономикалық табысы сынды көрсеткіштерді дәл анықтаған жағдайда ғана мүмкін болмақ. Осы ретте Қазақстан Республикасының негізгі стратегиялық бағдарламалары тұрақты даму мақсаттарына жетуге бағытталған. Мысалы «Қазақстан-2050» стратегиялық бағдарламасы мен «Институционалды реформаларды жүзеге асыру бағытындағы жүз нақты қадам» сынды тағы да басқа стратегиялық бағдарламаларды атауға болады.

Қазақстан Республикасының тұрғындарының санының өсу қарқыны әр облыстарда әртүрлі болып табылады. Тәуелсіздік жылдарында демографиялық өсім көрсеткіштері байқалған облыстар қатарында дәл осы біз қарастырып отырған Түркістан облысы мен еліміздің батыс аймағындағы облыстарды атап өтуге болады. Мысалы ел егемендігі жылдарында Түркістан облысындағы тұрғындар саны 33,3 пайызға артқан екен. 1992 жылы Түркістан облысы бойынша халық санының өсімі 9 пайызды құраса, ал 2019 жылы бұл көрсеткіш 10,8 пайызды құраған болатын. Түркістан облысының халық санының ерекше қарқынды өскен жылдары ретінде 2012-2014 жылдар аталады. Бұл жылдары халық санының өсімі 11,9 пайызды құраған болатын. Бір қызығы осындай халық санының

өсіміне қарамастан Түркістан облысы еңбекке қабілетті емес тұрғындардың көптігімен ерекшеленеді. Бұл дегеніміз ақыл тоқтатқан тұрғындарға қарағанда балалардың көптігін білдіреді. 2020 жылғы көрсеткіш бойынша 16 жасқа дейінгі балалар мен жасөспірімдердің үлес салмағы 39,6 пайызды құраған болатын. 7,1 пайыз тұрғындар еңбекке қабілетті жастан үлкен саналса, тек 53,3 пайыз тұрғындар еңбекке қабілетті болып табылатын жасты құрап отыр. Бұл жас шамасы әйелдер үшін 58 жасты құраса, ерлер үшін 63 жас болып табылады. Осы мәселеге арналған статистикалық мәліметтерді сараптай келе, Түркістан облысының 15 және 64 жас аралығындағы тұрғындарының үлес салмағының азаюы байқалады. Атап айтқанда 2010 жылы бұл азаю үдерісі 61,4 пайызды құраған болатын. Ал 2015 жылдың басында бұл көрсеткіш 59,7 пайызды көрсетсе, 2018 жылы 58,3 пайызға азайған болатын. Керісінше 15 жасқа дейінгі балалардың үлес салмағы өсе түскендігін байқауға болады. Мысалы 2010 жылы бұл өсім 34,6 пайызды құраса, 2018 жылы 37,3 пайызды көрсеткен. Салыстырмалы түрде алғанда бұл пайыздық көрсеткіш Қазақстан Республикасының өзге де облыстарының ішінде ең жоғарғысы болып табылады. Тағы бір атап өтетін жайт Түркістан облысының тұрғындарының 65 жастан асқандары халық санында ең аз үлесті құрап отыр (Социальный портрет самозанятого населения в южных регионах Республики Казахстан, 2019: 74-78). Атап өтетін бір жайт еңбекке қабілетті жандардың үлес салмағы бойынша Түркістан облысының тұрғындарының үлес салмағын ажырату маңызды. Мысалы Түркістан облысы Қазақстан Республикасының өзге де облыстарымен салыстырғанда еңбекке қабілетті адамдардың үлес салмағы жоғары болып табылады. Бұл алдымен еңбек жасына жетпеген адамдар мен еңбекке қабілет жасынан асқан тұрғындардың ара-қатынасын ескеру арқылы салыстырылды. Мысалы 2018 жылмен салыстырғанда 15 және 64 жас аралығындағы 1000 адамға шақсақ, еңбек жасына жетпегендер мен еңбек жасынан асқандардың ара-қатынасы 717 адамды құрап отыр. Әрине демографиялық өсімнің басты факторы туу көрсеткішіне тікелей байланысты. Ал Түркістан

облысындағы туу көрсеткіші 1000 адамға шақсақ 27,1 пайызды құрайды. Ал мемлекет бойынша жалпы бала туу көрсеткіші 21,64 пайыз екендігін ескерсек, бұл айтарлықтай жоғары көрсеткіш екендігіне көз жеткізуге болады. Өйткені мәселеге қатысты статистикалық мәліметтерді сараптай келе, Түркістан облысында көп балалы аналардың үлес салмағы жоғары екендігін байқаймыз. Тек төрт бала ғана емес, сонымен қатар бесінші, алтыншы сәбиін дүниеге әкеліп жатқан отбасылар көптеп табылады. Бір өкінішті жайт, осындай демографиялық өсімге қарамастан облыс көлемінде акушер-гинеколог мамандары азғ сәйкесінше облыс көлеміндегі аудандардың осы мамандармен қамтамасыз етілу дәрежесі өте төмен.

Түркістан облысы бойынша жастар арасында отбасы болу үдеріс дәрежесі қарқынды. Өйткені 15 пен 19 жас аралығындағы бойжеткендердің 1000 адамға шаққандағы бала туу көрсеткіші 30,1 пайызды құрайды. Тағы да атап өтетін жайт бұл көрсеткіш республиканың өзге де облыстарымен салыстырған жоғары болып саналады.

2018 жылдың қаңтар айындағы көрсеткішке мән берсек, Түркістан облысының халқы 2009 жылдағы халық санағымен салыстырмалы түрде қарағанда 111, 200 адамға көбейгенін байқауға болады. Ол дегеніміз 5,96 пайызды құрап отыр. Нәтижесінде Түркістан облысының халқының саны 1977000 адамды құраған. Әрине аталған облыс көлеміндегі халық саны тек қана қарқынды өсу ғана емес, сонымен қатар кему көрсеткіштері де байқалған жылдар болды. Оған әсер еткен факторлардың бірі әкімшілік бөліністер болып табылады. Мысалы 2014 жылда Түркістан облысына қарасты Ордабасы, Сайрам және Төле би аудандарындағы әкімшілік-территориялық қайта бөліністер нәтижесінде облыс халқының саны 120 мыңнан астам адамға қысқарған болатын. Сондай-ақ облыс көлеміндегі халықтың кему үдерісі 2010 жылы байқаған болатын. Осы жылы оның көрсеткіші 42000 шамасында болса, 2017 жылы да мұндай кему үдерісі байқалып, оның көрсеткіші 11 мыңдай адамды құрады. Керісінше 2010-2017 жылдар аралығында халықтың саны Созақ, Сарыағаш, Арыс, Кентау сынды қалаларда өсімі байқалды. Мысалы Созақта халық

саны 17,4 пайызды құраса, Сарығаш ауданында 17,2 пайыз, Арыс қаласы және оған қарасты ауылдардың тұрғын саны 17,4 пайызға, ал Кентау қаласы мен оған қарасты ауыл тұрғындарының саны 16,5 пайызға өскен болатын. Дәл осы жылдары облыс орталығы Түркістан қаласының тұрғындарының саны 13,8 пайызға өскен болатын.

Түркістан облысының демографиялық жағдайындағы бала туу мен өлім-жітім ара қатынасы мәселесі де назар аударарлық. Мысалы еліміз егемендік алған алғашқы жылдарында Түркістан облысы бойынша бала туу көрсеткіші 55 800 адам болса, сол жылдары өлгендердің жалпы саны 12400 адам болған. Демек осы ретте табиғи өсім көрсеткіштері 43 400-ді құрап отыр (Қазақстан демографиясының жылнамалылығы. Статистикалық жинақ, 2014:51-53) Халық санағы болған 1999 жылы Түркістан облысында 45, 2 мыңның үстінде адам дүниеге келсе, олардың ішінде 14,8 мың адамы қала тұрғындары болса, 30,3 мың адам ауыл тұрғындары болған. Сол жылы өлім-жітім көрсеткіші 13,5 адам болды. Соның ішінде 6,3 мың адам қала тұрғындары болса, 7,1 мың адам ауыл тұрғындары деп көрсетіледі. Байқағанымыздай ауыл тұрғындары арасында туу көрсеткіші екі есеге көп болғанымен, өлім-жітім көрсеткіші шамалас деңгейде болған. Мұның себептері әртүрлі болуы мүмкін. Ол әлеуметтік-экономикалық жағдайдан бастап, экологияға дейінгі аралықты қамтуы мүмкін. Дәл осы жылғы табиғи өсім көрсеткіші 31,7 мың адамды құрап отыр. Жоғарыдағы сөзіміздің айқын дәлелі осы табиғи өсім көрсеткішінде 8,5 мың адам қала тұрғындарына тиесілі болса, 23,2 мыңның үстіндегі адам ауыл тұрғындарына тиесілі болып отыр (Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі 2009жыл басында Қазақстан Республикасы халқының облыстар, қалалар және аудандар бойынша саны, 2009:50-59).

2009 жылы жүргізілген санақ қорытындысына мән беретін болсақ Түркістан облысы тұрғындары осы жылы 72,5 мың адамға көбейген. Дегенмен дәл осы жылы қайтыс болғандар саны 15,1 мың адамды құраған. Осы ретте табиғи өсім көрсеткіші 57,4 мың адамды қамтыған. Бұл көрсеткіштің 28,1 мың адамы қала тұрғындары болғанын

ескерсек, алдыңғы жылдармен салыстырғанда қала халқы арасындағы туу көрсеткіштерінде оң өзгерістер бар екендігіне көз жеткізуге болады. 2010 жылы Түркістан облысы бойынша дүниеге келген нәрестелер 78,4 мыңды құраса, өлім-жітім көрсеткіші 15,5 мың адамды қамтыды. Нәтижесінде табиғи өсім көрсеткіші 62,9 мың адамды құрап отыр. Дәл осындай өсім динамикасын 2011 жылдан да байқауға болады. Осы жылы 79, 4 мың адамға артса, өлгендердің саны 15,7 мың адамды құраған. Табиғи өсім көлемі 63,7 мың адамды құрап отыр. 2012 жылы да 80,1 мың адам дүниеге келсе, 15,2 мың адам өлгендер қатарында. Табиғи өсім көрсеткіші 64,9 мың адамды құрап отыр. 2013 жылы дүниеге келгендердің саны 82 мың адамды құраса, Түркістан облысы тұрғындарының 15,5 мың адамы сол жылы дүниеден озған. Табиғи өсім көрсеткіші 66,5 мың адамды құрап отыр. Ал 2014 жылы дүниеге келгендердің жалпы саны 82,4 мың адамды құраса, дүниеден озғандар саны 15 мың адам, сәйкесінше табиғи өсім көрсеткіші 67,5 мың адамды құрап отыр (Оңтүстік Қазақстан облысы халқының табиғи қозғалысы. 2014 қаңтар-желтоқсан айлары. – Шымкент, 2015:6). Кейінгі жылдар көрсеткендей орын алған әкімшілік-территориялық бөліністер нәтижесінде Шымкент қаласы бөлек әкімшілік бірлік ретінде бөлініп шыққаннан кейін, оның құрамына бірқатар ауылда мен елді-мекендер бөлініп берілді. Нәтижесінде туу көрсеткіштерінде бірқатар өзгерістер орын алғаны жасырын емес. Мысалы 2019 жылдың қорытындысы бойынша Түркістан облысында 55 845 бала дүние есігін ашқан. 2014 жылмен салыстырғанда 26 мыңға кем екендігін байқаймыз. Дегенмен осы көрсеткіштің өзі бойынша Түркістан облысын табиғи өсім көрсеткіші бойынша республиканың өзге де облыстарынан озып тұр (Елшібай, 2020: 2).

Қорытынды

Осы бағыттағы зерттеу жұмыстары мен арнайы статистикалық мәліметтерді сараптай келе, Түркістан облысындағы демографиялық ахуалды одан әрі оңтайландыру үшін бірқатар ұсыныстар жасауға болады:

- Көп балалы отбасыларды материалдық қолдау арқылы халықтың табиғи өсіміне жағдай жасау;
- Жас отбасыларға арналған түрлі игіліктерге қол жеткізу мүмкіндігін беретін бағдарламаларды жүзеге асыру;
- Жасөспірім мен жастарға отбасылық құндылықтарды насихаттайтын шараларды жүйелі жүргізіп, отбасылық институтты нығайту;
- Жастарды жаңа жұмыс орындарын белсенді тарту, жоғары оқу орындарын замануи техникалық мүмкіндіктерін арттыра отырып, олардың өзге аймақтарға көшу үдерісін азайту деп қорытынды жасаймын.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Демографический ежегодник Казахстана, Статистический сборник (2010). Астана.
- ЕЛШІБАЙ, Ғ. (2020). “Түркістан облысы табиғи өсім бойынша бірінші орында”, *Егемен Қазақстан газеті*, (10 ақпан), 18, s. 2-5.
- Қазақстан Демографиясының Жылнамалылығы, Статистикалық Жинақ (2014). Астана: Жарқын ҚО.
- Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі (2009). *Жыл Басында Қазақстан Республикасы Халқының Облыстар, Қалалар Және Аудандар Бойынша Саны*.
- Оңтүстік Қазақстан облысы халқының табиғи қозғалысы 2014 қаңтар-желтоқсан айлары (2015). Шымкент.
- Социальный портрет самозанятого населения в южных регионах Республики Казахстан (2019). Алматы: Казстатинформ.

ҚАЗАҚСТАНДА ЛАТЫН ӘЛПБИІНІҢ ЕНГІЗІЛУІ: НӘТИЖЕЛЕРІ, ТАРИХИ САБАҚТАРЫ

*«Латын қарпі - біздің бүгінгі тарихи
кезеңге сәйкес қазақ тілі үшін ең оңтайлы
таңба»*

М. Әуезов

Түйіндеме

Аталған мақалада Қазақстанда латын әліпбиінің енгізілуі мен оның барысы және тарихи сабақтары негізделген. Қалыптасқан Қазақстан елінде қазақ тілінің аясын кеңейту мен әлемдік технологиялық даму үрдісіне оңтайлы жазу емлесі болуына орай латын әліпбиін енгізу қажеттілігі айтыла отырып, оның бұған дейін қазақ елінде қолданыста болғандығы туралы мәселе аталып өтілген. XX ғасырдың 20-30 жылдары латын әліпбиінің енгізілуі мен оған қатысты тартыстар талдана отырып, оның тарихи сабақтары, қазақ зиялыларының қазақ болашағықазақ болашағын күресі, соған орай өткізілген съездер мен оның қорытындылары баяндалады.

Кілт сөздер: латын әліпбиі, ескішілдер, жаңашылдар, еміле, арабшылдар, латыншылдар.

INTRODUCTION OF THE LATIN ALPHABET IN KAZAKHSTAN: RESULTS, HISTORICAL LESSONS

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI ARAŞTIRMA-
LARI DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CİLT 4 / SAYI 2 / NİSAN
2021

Sorumlu Yazar Corresponding Author

Г. Е. Абикенова, Қ.
Ахметжанов
әл-Фараби атындағы
ҚазҰу-нің
қауымдастырған
профессоры, т.ғ.к.
Әл-Фараби атындағы
ҚазҰУ-нің 2 курс
магистранты

Gönderim Tarihi

Received

17.03.2021

Kabul Tarihi

Accepted

29.03.2021

Atıf

АБИКЕНОВА, Г. Е.,
АХМЕТЖАНОВ, Қ.
(2021). “Қазақстанда
Латын Әліпбиінің
Енгізілуі: Нәтижелері,
Тарихи Сабақтары”,
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (4/2), 87 - 98.

ARAŞTIRMA
MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

Abstract

This article is based on the introduction of the Latin alphabet in Kazakhstan and its course and historical lessons. The need to expand the scope of the Kazakh language in the established country of Kazakhstan and the introduction of the Latin alphabet due to the optimal spelling in the process of global technological development was noted, as was the issue of its previous use in Kazakhstan. Analyzing the introduction of the Latin alphabet in the 20-30s of the twentieth century and the controversy surrounding it, its historical lessons, the struggle of the Kazakh intelligentsia for the Kazakh future, the congresses held in this regard and its results are described.

Key words: Latin alphabet, old-fashioned, innovative, arabic, latin.

Кіріспе

Әлемдік қауымдастықтың тең құқықты мүшесі болған жоғары экономикалық, ғылыми, мәдени және адами әлеуеті мол Қазақстанның ұлттық бет-бейнес мен болмысын сақтай отырып, оның әрі қарай дамуы ендігі тұста еліміздің жаһандану үрдісіне тереңдей және кеңінен енуін талап етуде. Аталған істе қазақ жазуын латын әрпіне көшірудің маңыздылығы зор және ол іс атқарылып отыр және Қазақстан латын графикасы негізіндегі әліпби арқылы әлемдік коммуникация кеңістігіне енуге күш салуда. Елімізде латын әліпбиіне көшірудің ғылыми негіздерін нақтылауда Елбасымыз Н. Ә. Назарбаевтың 2015 жылғы «Ұлт жоспары бес институционалдық реформасын жүзеге асырудың 100 қадамы» бағдарламасы, 2007 жылғы 27 ақпанда жарияланған «Жаңа әлемдегі Жаңа Қазақстан» атты Жолдауы мен 2006 жылдың қазанындағы Қазақстан халқы Ассамблеясының XII сессиясында Қазақстан халқының рухани дамуы және үш тұғырлы тіл саясаты туралы айтқан ой-пікірлері басшылыққа алынғаны белгілі (Назарбаев, 2017: 50).

Латын қарпіне көшіру бұғанға дейін коммунистік жүйеде Ұлттар көсемі болған В.И. Лениннің «Егер мен латын әліпбиін енгізсем, онда ол менің Шығыстағы екінші революциям» деген пікірінен кейінгі тұста, яғни ХХ ғасырдың 20-30-шы жылдарында қолға алынған болатын. Десек те ол шығыс елінің болашағы үшін емес,

орыстандыру саясатын бірден енгізу ісіне аз да болса саяси тұрғыдан дайындаудың кезекті жолы ғана болды. Алайда аз ғана сауатты халқы бар, рухани құндылықтар жүйесін толық негіздеп болмаған түркі халықтары, болса да қазақ елі үшін ол үлкен мәселе туғызды. Осы кезеңде Қазақстанда латын әліпбиінің енгізілуі мен оның тарихи сабақтары бүгінгі күннің таңбалану стихиясына айналғаны хақ.

1920 жылдың соңына қарай жаңа әліпбиге көшуге мәселеде бірқатар таластар, қайшылықтар орын алып жатты. Олардың барлығы да қазақ болашағы мен өткеніне қатысты тартысты ойлардан туындады. Тіпті олар «ескішілдер» мен «жаңашылдардың» талас алаңына айналды. Латын қарпін енгізуге байланысты «Еңбекші қазақ», «Жаршы», «Жаңа мектеп», «Қызыл Қазақстан» сынды түрлі басылым беттерінде түрлі ойлар мен пікірлер басылып жатты. Қазақ болашағы үшін Ахмет Байтұрсынұлы, Жүсіпбек Аймауытов, Елдес Омарұлы, Міржақып Дулатұлы, Нәзір Төрекұлұлы, Әбдірахман Байділдаұлы. Телжан Шонанұлы сынды зиялылар тобы латын тілін енгізу мен ондағы қиындықтар туралы түрлі пікір-таластар туғызды. Барін де болашақ қазақ әліпбиі мен оның болашағы толғандырып жатты. Мәселен, Ж. Аймауытұлы «Емле, әріп жайында», «Емлені өзгертуге жоба», «Тағы да емле туралы», А. Байтұрсынұлы «Қазақстан мен Қазағыстан туралы», «Емле туралы», М. Дулатұлы «Емле өзгерту жайында», Н. Зәлиұлы «Қазақша жазу туралы жаңа ережелер», Е. Омаров «Айнымалы дыбыстардың жазылу мәселелері», Т. Шонанов «Шет сөздердің емлесі жайында» сынды т.б. еңбектер жарық көрді (Досмұхамедов, 1924: 14-48).

Десек те қоғамның барлық салаларына қатаң бақылау орнатуға тырысқан Кеңестік билік большевиктер партиясының саяси доктринасы мен мүддесіне жауап бере алатын жаңа ортақ жазу үлгісін іздестірумен айналысты. КСРО-дағы бұл процестің қиындығына Кеңес мемлекетіне Ресей империясынан мұра ретінде қалған тілдік кеңістіктің әр алуандығы және әр түрлілігі тікелей әсер етті. Сондықтан, большевиктер қолданыстағы араб графикасын дінмен, сондай-ақ еңбекші халықты қанап келген патшалық

режиммен және Орта Азиядағы хандықтармен байланыстырып, одан қол үзу жолдарын іздестірді. Сондықтан да, кеңестік қайта құрулардың бастапқы кезеңінде халықтардың жазуларын бірыңғайландыру және жанарту мәселесінде әлемдік революцияның жеңісіне сенген партия басшылары интернационалды әліпби ретінде латын жазуын қолданысқа енгізуді жоспарлап, оған болашақтың жазуы немесе «революция әліпбиі» ретінде қарады. Осы себептен кеңес билігінің алғашқы жылдарында кириллицаны қолданған славян халықтарына латын жазуын енгізу мүмкіндіктері қарастырылды. Алғаш ұсыныс білдіргендердің қатарында РКФСР Ағарту халық комиссары А.В. Луначарский, танымал ғалымдар Н.Ф. Яковлев, Н.В. Юшманов және т.б. тілтанушылар болды. Олар латын жазуын бүкіл Ресей территориясын мекен еткен халықтар үшін жаппай енгізу қажеттігі туралы өз ұсыныстарын алға тартты (Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд, 2011: 220-225).

Латындандыру ісін түркі халықтарынан бастау көзделіп, оның көшбасында Әзербайжан елі тұрды. Мұнда 1922 жылы С. Ағамалы-Оғлы басшылығымен латыншылардың арнайы комиссиясы құрылып, комиссия жұмысының нәтижесінде латын қарпінің негізіндегі әліпби құрастырылып шығарылды. Комиссия ұсынған әліпбиде әрбір дыбысқа жеке әріп сәйкес келіп, олардың баспа және қолмен жазылатын нұсқалары, атаулары және араб графикасына сай келуі көрсетілді. Түрлі тартыстар иен пікірлерден соң Әзербайжанда әліпбидің жаңа жобасы бекітіліп, 1922 жылдың 21 шілдесінде оны қолданысқа енгізумен айналысатын Жаңа түркі әліпбиінің комитетін құрды (Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд, 2011). 1924 жылы С. Ағамалыоғлы бастаған Жаңа түрік әліпбиі комитетінің арнайы делегациясы Симферополь, Ташкент, Уфа, Орынбор және Қазан қалаларына сапар шегіп, көптеген зиялы қауым өкілдерімен тіл құрылысы мәселелері бойынша талқылаулар мен пікір алмасуларды (Феокистов, 1926: 56-95). КСРО-ның жекелеген республикалары мен облыстарында латындандыру үдерісі біртіндеп қарқын ала бастаған шақта, Қазақстанда

керісінше, XX ғасырдың 20-жылдардың басында жаңа түркі емлесіне көшуге қарсылық таныту, қазақ елінің бұғанға дейін әзер дегенде жинақталған рухани хатқа түскен мұраларын жоғалтып алмау туралы мәселелер көтерілді. Нәтижесінде түрлі аймақтарда жауапты мемлекеттік қызметтерде, түрлі ғылыми мекемелерде, ағарту және білім, мәдениет және өнер салаларында, мерзімді баспасөзде еңбек етіп жүрген қазақ қайраткерлерінің латындандыру мәселесіне қатысты көзқарастары бірыңғай болмады. Мәселен, А. Байтұрсынов, Х. Досмұхамедов сынды танымал қазақ ғалымдары бастаған «арабшылар» тобы ескі жазбада қалуды жақтап, оны жан-жақты жетілдіру және дамыту қажеттілігін қолдаған болса, ал Шығыс халықтарының Орталық баспасы басқармасының төрағасы, Шығыстану ғылыми ассоциациясының мүшесі Н. Төреқұлов, Қазақ АКСР Ағарту халық комиссариаты жанындағы академиялық орталықтың мүшесі, белгілі тілтанушы Т. Шонанов жетекшілігіндегі «латыншылар» тобы оқу-ағарту саласы үшін күрделі әрі қолайсыз, ескірген, қолдану аясы тар, баспа ісі үшін шығынды араб жазуының орнына заманауи латын қарпін енгізуді жақтады. Латын жазуына көшу жөнінде екі топ арасындағы қызу пікірталас алдымен ұлттық баспасөз беттерінде, әсіресе «Еңбекші қазақ» газетінің беттерінде орын алып, артынан бірнеше арнайы басқосулар мен жиындарда жалғасты.

Алайда араб жазуын латындандыру мәселесі бойынша қазақ қайраткерлері арасында орын алып отырған қайшылықты көзқарастарды жойып, ортақ ұстаным мен пікірді қалыптастыру мақсатында Қазақ АКСР-нің Ағарту халық комиссариаты 1924 жылы 12-17 маусымда Орынбор қаласында Қазақ білімпаздарының I съезін ұйымдастырды. Бұл съезге Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, А. Байтұрсынов, Х. Досмұхамедов, М. Жолдыбаев, Н. Төреқұлов, А. Кенжин, Е. Омаров, Н. Залиев, М. Саматов, М. Мұрзин сынды қазақтың белді ғалымдары мен қайраткерлері қатысты. Сондай-ақ съезд жұмысына Қырғызстаннан арнайы шақырылған танымал ағартушы И. Арабаев та белсене араласты. Съезде арабшылар мен латыншылар арасындағы пікірталас пен тартыс өз жалғасын тауып, өткір сипатта

өрбіді. Әр топтың өкілдері өз ойларын ортаға салды. Мәселен, Ахмет айтұрсынов бастаған «арабшылар» съезде «қазақ әліпбиін латындандыру идеясынан біржолата бас тарту қажет» деген пікір білдірген болса, Н. Төреқұлов латын қарпінің басымдықтарын негіздеуге күш салып, жаңа емлеге өтуді сатылап, жүйелі түрде жүргізу қажеттілігіне назар аударды. Съездің қорытындысында қазақ тілі мен әдебиетінің ғылыми жүйесі, әсіресе әліпби, орфография, терминология, оқыту әдістемесі, ономастика т.б. салалар бойынша маңызды қаулылар қабылданды (Шонанов, 1926: 37-49). Съезд делегаттары латын графикасына көшу мәселесі және қазақ тілінің болашақтағы жазу үлгісі бойынша ортақ шешімге келе алмады. Қайта керісінше, съезд Қазақстан жағдайында тілдік реформаларды жүргізуден гөрі араб графикасының негізінде А. Байтұрсынов құрастырылған әліпбиді – «төте жазуды» қолдануды жалғастыру, оны одан әрі жетілдіру қажет деп тапты. Дегенмен, латындандыру мәселесі бұрынғысынша күн тәртібінде тұрды. Съезд қарарларының бірінде республиканың Ағарту халық комиссариатының Академиялық орталығына латын графикасына көшу мүмкіндігін тиянақты және жан-жақты зерттеу қажеттігі туралы ұсыныс айтылды (Даудов, 2011: 8). Осылайша, Орынборда өткен съезд жазба реформасына қатысты пікірталасты тоқтата алмай, I Түркітану съезіне дейін өрбіді. Орынбордағы Қазақ білімпаздарының I съезінде тиісті қолдау таппаған латыншылар латын жазуы артықшылықтарының жаңа дәлелдемелерін іздестіруге, жазба реформасын жүргізудің және Өзербайжанның тәжірибесін ұтымды пайдаланудың қажеттігін негіздеуге күш салды. Қазақ латыншыларының өкілі Н. Төреқұлов осы бағытта зерттеу жұмыстарын жүргізіп, қазақ тіліне бейімделген латын әліпбиінің нұсқасын, сондай-ақ КСРО-да латын қарпіне өту мәселесінің тарихына қатысты шолуын 1924 жылы Мәскеуде жарық көрген «Жаңа әліпби неге керек» атты еңбегінде ұсынды.

Бұл кітапша «латыншылар» мен «арабшылар» арасындағы пікірталастың жаңа толқының туындатты. 1924 жылы Түркістан республикасының Ағарту халық

комиссариатында қызмет еткен Х. Досмұхамедов «Ақ жол» газетінде «Қазақ тіліне латын харфін алу мәселесі» атты мақаласын жариялады. Х. Досмұхамедов латын графикасына көшуге қарсы пікірде болғанымен, өз бетімен құрастырып шыққан латын әліпбиінің нұсқасын көпшіліктің назарына ұсынып, латын әріптері жүйесінің негізінде «әр дыбысқа жеке әріп» ұстанымын қатаң сақтау қиынға соғатыны туралы қорытындыға келді. Кеңес тұсында қазақ тілін латын графикасына көшіруге қарсылық танытқан қазақ қайраткерлеріне сол кезде үстем етіп отырған идеологияның салдарынан түрліше күйе жағу үрдісі орын алғаны белгілі. Оның өз себептері де болғаны түсінікті. Өйткені, Қазақстанда латыншыларға идеялық қарсылас атанған арабшылардың басым бөлігі – А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Е. Омаров, Х. Досмұхамедов сынды Алаш қозғалысының белді өкілдері немесе олармен түрліше байланыста болған қайраткерлер еді. Тіл мәселесі бойынша баспасөз беттерінде де, түрлі алқалы жиындарда да орын алған пікірталастар мен тартыстарда латыншылар жаңа емлеге көшуге наразылық танытқан кертартпа іс-қимылдарды кеңес мемлекетінің мәдени құрылыс бағытында жүргізіп отырған саясатына қарсылық ретінде көрсеткісі келді. Латыншылар Қазақстанның ішінде сан жағынан аз болғанын және латын әліпбиін енгізуді қолдаған қайраткерлердің басым бөлігі Орталықта (Мәскеуде) қызмет атқарғандықтары туралы айта кеткен де орынды. Қазақ қайраткерлерінің жекелеген тобының тіл құрылысы, соның ішінде қазақ әліпбиіне негіз болатын жазба үлгісін таңдау мәселесінде өзіндік қарсылық пен қолдауға байланысты пікірлердің бар болуы оңды еді.

«Латыншылар» мен «арабшылардың» тартысы қарқынды түрде жүріп жатқан шақта, КСРО басшылары Орта Азияда ұлттық-мемлекеттік межелеуді іс жүзіне асырды. Оның қорытындысы бойынша, Қазақ АКСР-не бұған дейін Түркістан АКСР-нің құрамында болған екі қазақ облысы – Сырдария мен Жетісу қосылып, ол өз территориясы мен халқы саны жағынан РКФСР-дың құрамына кірген түркітілдес автономиялы республикалардың ішінен ең ірісіне айналды. Сондықтан

да, латын қарпіне көшу кезінде Өзербайжанның тіл құрылысындағы тәжірибесін үлгі ретінде пайдаланумен қатар, көптеген элеуметтік-экономикалық және этномәдени факторларды ескеру шарт еді. Демек, латындандыруға қатысты туындаған қаржылық, ұйымдастырушылық, мәдени, кадрлық, әдіснамалық және басқа да қауіптердің көбісі негізсіз емес болатын. Оның үстіне, өз жазулары мен әліпбиі, дамыған әдеби тілдері жоқ КСРО-ның «кіші халықтары» және этностарымен салыстырғанда қазақтар араб әріптерінің негізінде түзілген, қолданысқа енген А. Байтұрсыновтың әліпбиін бірнеше жыл бойы ағарту және білім, баспа және баспасөз, оқулықтар жазу және оларды жарыққа шығару салаларында жан-жақты әрі табысты түрде пайдаланып келді. Осы себептен «латыншылар» Қазақстандағы «арабшылардың» қарсылығын басуда түркітанушылар съезіне үміт артқаны белгілі еді. 1926 жылы 26 ақпанда Бакуде ашылған I Жалпыодақтық түркітану съезіне Солтүстік Кавказдың, Сібірдің, Якутияның, Татарстанның, Қазақстан мен Орталық Азияның ғылыми және қоғамдық ұйымдарының атынан 111 өкіл, сондай-ақ арнайы шақырту бойынша Ираннан, Түркиядан, Германиядан, Австриядан, Венгриядан, КСРО және Украина ғылым академияларынан, Шығыстану ғылыми ассоциациясынан келген 20 ғалым қатынасты. Съездің жұмысына тіл мамандарымен қатар, партия және кеңес органдарының, өнер, әдебиет, ағарту ісі мен білім беру саласының қызметкерлері белсене араласты. Бұл съезге Қазақстаннан Е. Омаров, Б. Сүлеев, Ә. Байсейітов қатысқан болса, ал Татарстанның шақыруымен келген А. Байтұрсынов съезд төралқалығына сайланды. Сонымен қатар, съезге Шығыстану ассоциациясының төралқа мүшесі Н. Төрөқұлов Орталықтың өкілі ретінде қатысты. Бағдарламаға сәйкес делегаттар 17 мәжіліс барысында КСРО-дағы түркітану мен тіл құрылысының әр түрлі мәселелеріне арналған 38 баяндаманы талқыға салды (Абикинова, 2016: 59-59). Съездің күн тәртібінде тұрған өзекті мәселелердің бастысы – түркі тілдес халықтардың жазуларын латын графикасына көшіру мүмкіндігін қарастыру еді. Бұл мәселе төңірегінде делегаттар арасында

қызу пікірталастар орын алды. Съезде қазақ және татар делегаттары бірлесе отырып, түркітілдес халықтарға латын қарпіне көшудің және ортақ әліпбидің енгізудің қажеті жоқ деген ұстанымда болды. Съезде қазақ «латыншылары» мен «арабшылары», ең алдымен Н. Төреқұлов пен А. Байтұрсынов арасындағы талас-тартыс өз жалғасын тапты. 1926 жылы 3 наурызда сөз сөйлеген Н. Төреқұлов қазақ және татар делегаттарының араб жазуын реформалауға (ислахшылар), бір-бірінен ерекшеленетін әліпбиді енгізуге күш салғаннан гөрі, КСРО-ның түркі тілдес халықтарын біріктіретін ортақ латын қарпін құрастыруға ат салысуға шақырды. Өйткені, «ескі жазба тарихта қалып, оның тарапынан сынға ұшырады» (Гатагова, Кошелева, Роговая, 2005: 75). Келесі күні өткен мәжілісте Н. Төреқұловтың қарсыласы болған А. Байтұрсынов: «Біз әліпбиді өзгерту туралы мәселені ол жоқ болған жағдайда немесе сәтсіз жасалынған кезде ғана қоя аламыз. Алайда, әліпби бізде бар, сондықтан бізге басқа әліпбиге көшу қажет емес. Егер біздің әліпби нашар болған жағдайда, бұл өз алдына жеке мәселе, алайда, екі әліпбиді салыстыра отырып ешкім нақ осы латын әліпбиі ерекше бір артықшылықтарға ие екендігін дәлелдеп бермеді... Бүгінде біз, қазақтар, озық жазу емлесіне ие болып отырмыз» (Байтұрсынұлы, 2006: 55-62). Оның пікірінше, латын қарпіндегі қазақ тілінің жетік әліпбиін құрастырып шығу көп күш пен уақыт талап ететіндігіне назар аударды, мұндай әліпби құрастырылған кезде қазақ тілінің фонетикалық жазу емлесі қаншалықты дұрыс көрініс табатындығына күмән білдірді. Съезден кейін Н. Төреқұлов «Советская степь» газетінде жарияланған мақаласында А. Байтұрсынұлы бастаған арабшылдардың пікірін сынға алады (Байтұрсынұлы, 2006: 28-29). Съезге қатысушылардың басым бөлігі КСРО-ның түркітілдес халықтары үшін ортақ жаңа әліпбиді және жазуы жоқ халықтар үшін латын жазбасын енгізу идеясына қолдау көрсетті. Съезде баяндама жасаған көптеген ғалымдар мен қызметкерлер бұл көшу кезінде қиындықтар болатындығын атап өткенімен, олар араб графикасынан гөрі латын әліпбиіне басымдық беретінін айтты. Қазақ және Татар республикасы өкілдерінің қарсылығына қарамастан, съезге

қатынасқан 131 делегаттың ішінен 101-і жаңа емлені қабылдау қажет деп дауыс берді. Дегенмен, съезд қабылдаған қарарда «жекелеген түркі-татар республикалары мен облыстарында жаңа емлені енгізу және бұл шараны жүзеге асыру жолдары әрбір халықтың және республиканың өз ісі» деп танылатындығы жайлы айтылды.

Бұл органды съезден кейін құру жоспарланғанымен Әзербайжан қайраткерлерінің шұғыл түрде істі өз қолына алуына байланысты Әзербайжанның жаңа әліпби комитетіне ұлттық республикалардың бірқатар өкілдері кіргізіліп, ол болашақта Бүкілодақтық жаңа түрік әліпбиінің Орталық Комитетінің өзегін құрады. Осылайша, Н. Төрөқұлов бастаған қазақ латыншыларының үміті ақталып, I Түркітанушылар съезді КСРО-дағы латындандыру үдерісіне жаңа қарқын берді. Бакуде съезд аяқталғаннан кейін Қазақстанда латын қарпіне өту мәселесін баспасөзде талқылау қайта жанданды. Бұл талқылауға қазақ қайраткерлерімен қоса орыс тілді қызметкерлер де тартыла бастады. Орталық баспасөзде тіл және латын әліпбиі мәселесі жөнінде Н. Феоктистовтың, П. Михеевтің және тағы басқалардың мақалалары жарық көрді (Стенографический отчет первого пленума Всесоюзного Центрального Комитета нового тюркского алфавита, заседавшего в Баку, 119-129). Латындандыру мәселесінде кенже қалып қойған Қазақстанда 1926 жылы «Қазақ латын әліпбиінің қоғамы» құрылып, оның басшылығына Т. Шонанов тағайындалды. Соған қарамастан латын қарпіне өту ісінде айтарлықтай ілгерілеу байқалмады. А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Е. Омаров жетекшілігендегі «арабшылар» тобы бұрынғысынша араб графикасының негізіндегі қазақ әліпбиін қорғап, баспасөз беттерінде латын қарпіне өтудің қажетсіздігін дәлелдеуді жалғастырды. Бұл уақытта Орталықта жауапты қызметтерде болған қазақ қайраткерлері латын графикасының негізіндегі жаңа түркі әліпбиіне көшу ісіне бел шеше араласады. Олардың қатарында Н. Төрөқұловпен қатар, РКФСР БОАК Төралқасы хатшысының орынбасары, Ұлттар бөлімінің меңгерушісі С. Асфендиаров, РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесі төрағасының орынбасары Т. Рысқұлов, кейіннен

РКФСР БОАК Төралқасының мүшесі Ә. Досов кірді. 1926 жылы 12-24 сәуір аралығында III шақырылған КСРО Орталық Атқару Комитетінің II сессиясына қатынасу үшін келген ұлт аймақтарының өкілдерімен ұлт және тіл мәселесі бойынша С. Ағамалы-оғлы және КСРО ОАК Ұлттар Кеңесінің хатшысы С. Асфендиаров арнайы кеңес өткізді. Бұл кеңесте түркі халықтарының жаңа емлеге көшіруге жауапты болатын орталық органды құру қажеттілігі мойындалып, тиісті шешім шығару үшін қосымша арнайы жиын ұйымдастыру көзделді. Бұл бағыттағы жұмыстардың қорытындысы ретінде Жаңа түркі әліпбиінің Бүкілодақтық комитетін (ЖТӘ БК) құру мәселесі 1926 жылы қазан-қараша айларында БКП (б) XV конференциясында талқыға салынады.

Білал Малдыбайұлы араб жазуында нүктелердің болуын кемшілік ретінде көрсете келіп, жаңа графикаға үйретуде мынадай жол ұсынады: «Латын әліпбиімен ірі жазуға дағдыландырып, артынан ұсақ жазуға көшсек, екі жазудың түрі бірдей бо- лып кетеді». Яғни сауаттанушылар алдымен латын әріптерін өте ірі етіп жазып, біраз үйренген соң ұсақ етіп жазуға дағдылану керектігін айтады (Жургенев, 1935: 123).

Қорытынды

1927 жылы «Әліппе айтысы» (Әліппе туралы пікір-талас) кітабында жарияланған араб графикасына негізделген әліпбидің маңызы туралы баяндамада Байтұрсынов араб графикасының өміршеңдігін дәлелдеуді жалғастырды. Ол араб немесе латын графикасының әліпби құру, емле қағидаттарын әзірлеу, жариялау үшін қол жетімділігі немесе қабылданбауы, ең аз дегенде, графиканың өздеріне байланысты екенін жазды. Десек те, қазақ зиялыларының қай-қайсысы болмасын қазақ тілінің болашағын ойлап, осы жолда бірігіп жұмыс жасауға тырысты. Алайда, бұл да уақытша кеңестік саясаттың бір түйінді жұмысы ретінде ғана көрініс беріп, XX ғасырдың 40-шы жылдарына қарай кирилицаға өтіп, барлық қазақ тілінің, жалпы түркі тілдерінің ортақ мүддесіне балта шабылған еді.

Бүгінде еліміз индустриалды-инновациялық қоғам құра отырып, болашаққа нық қадам басып «Рухани жаңғыру» «Мәңгілік ел» идеяларын негіздей отырып, қазақ жастарын отансүйгіштікке, білімділікке шақырған тұста, қазақ тілінің болашағы таразыға түскен тұста латын әліпбиіне көшу өте орынды және ол өміршең болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

- АБИКЕНОВА, Г. Е. (2016). *XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстанда тарих ғылымының қалыптасуы және дамуы*, Алматы: Қазақ университеті.
- БАЙТҰРСЫНҰЛЫ, А. (2006). *Түзетілген әріп (Көптомдық шығармалар жинағы)*, Алматы: Алаш баспасы.
- ГАТАГОВА, Л. С., Кошелева, Л. П., Роговая, Л. А. (2005). *1918-1933 ЦК РКП (б) – ВКП (б) и национальный вопрос*, Москва: РОССПЭН (Книга 1).
- ДАУДОВ, А. Х., Мамышева, Е. П. (2011). "Из истории латинизации национальных алфавитов СССР", *Вестник СПбГУ*, 2, s. 8.
- ДОСМҰХАМЕДОВ, Х. (1924). "Қазақ тіліне латын харфін алу мәселесі", *Ақ жол*, 4, s. 35.
- ЖУРГЕНЕВ, Т. К. (1935). "Вопросы терминологии казахского языка", *Большевик Казахстана*, 6, s. 44-51.
- НАЗАРБАЕВ, Н. А. (2017). "Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру газеті", *Егемен Қазақстан*, (12 апреля), s. 1-2.
- Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд, (2011). Баку: Нагыл Еви.
- Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд, (2011). Баку: Нагыл Еви.
- Стенографический отчет первого пленума Всесоюзного Центрального Комитета нового тюркского алфавита, заседавшего в Баку, (1927). Москва: Всесоюзного Центрального Комитета нового тюркского алфавита.
- ФЕОКТИСТОВ, Н. О., Михеев, П. (1926). *Перемене транскрипции (о порядке постановки вопроса)*, Советская степь.
- ШОНАНОВ, Т. (1926). *К вопросу о переходе на латинский алфавит (История вопроса. Почему добиваемся перехода на латинский алфавит. Подводные камни. Перспектива будущего)*, Советская степь.

ИТАЛИЯНЫҢ БІРІГУІНЕ ДЕЙІНГІ ИТАЛЬЯНДЫҚ МЕМЛЕКЕТТЕРДЕГІ АРХИВ ІСІ

Түйіндеме

Мақалада Италиядағы архив ісінің қалыптасуы мен даму тарихы, қызметтері жайлы айтылады. Италияның бір мемлекетке қосылғанға дейінгі архив ісінің қалыптасып, дамып, жаңа деңгейіне көшуі сөз етіледі. Архив ісінің компоненттері, құжаттарды жинау, сақтау, каталогтау, қорландыру, бір ретке келтіру және т.б. жүргізілген жұмыстар жайлы жазылады. Италияның бір мемлекетке бірігуіне дейінгі кезеңдегі архив ісіндегі орын алған қиыншылықтар мен артта қалушылық мәселелері жазылады.

Сонымен қатар, мақалада Италияның бірігуіне дейінгі архивтерінің басқарушылық қызметтері, міндеті, мақсаттары мен рөлдері кеңінен қамтылған. Сол себепті архивтік мекемелердің барлық түрлерін оңтайландыру үшін қорытынды нәтижелеріне баға беруге болады. Атап айтсақ, архив құжаттарының ерекшелігі мен маңыздылығы үшін ғана емес, маңызды мекеме ретінде талданады.

Кілт сөздер: Италия архивтері, Неаполь архиві, құжаттар, дипломатиялық мұрағат, Флоренция архиві, Милан архиві, провинциялық мұрағат.

ULUSLARARASI
TÜRK DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF
TURKISH WORLD
STUDIES
CİLT 4 / SAYI 2 /
NİSAN 2021

Sorumlu Yazar
Corresponding Author
Гулжан БЕДЕЛОВА
Мадина СПАНОВА
gulzhanbedelova@gmail.com
spanovamadinab@gmail.com

Gönderim Tarihi
Received
17.03.2021

Kabul Tarihi
Accepted
29.03.2021

Atf
БЕДЕЛОВА,
Гулжан,
СПАНОВА, Мадина
(2021). “Италияның
Бірігуіне Дейінгі
Итальяндық
Мемлекеттердегі
Архив Ісі”, *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*,
(4/2), 99 - 106.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

ARCHIVAL CASE BEFORE ITALIAN UNITY

Abstract

The article examines the history of the formation and development of archives in Italy. We are talking about the formation, development and transition to a new level of archival work before the joining of Italy to one state. Components of archiving, collection, storage, cataloging, fundraising, document optimization, etc. about the work done. It describes the difficulties and backwardness of archives in the period before the unification of Italy. In addition, the article examines the functions, tasks, goals and roles of archive management prior to the unification of Italy. In this way, the end results can be evaluated to optimize all types of archival institutions. In particular, archival documents are analyzed not only in terms of their specificity and importance, but also as an important institution.

Key words: Italian archives, archives of Naples, documents, diplomatic archives, archives of Florence, archives of Milan, provincial archives.

Кіріспе

Италия бір мемлекетке қосылғанға дейін мұрағат ісі жеке итальяндық мемлекеттерде дербес дамыды. Бірақ бұл даму және қалыптасқан мұрағат жүйесі жалпы мұрағат реформасын жүргізуге үлкен әсер етті. Италияның саяси бытыраңқылығы арқасында мұрағат ісі әр мемлекетте қатар дамыды. Алайда саяси және мәдени дамудың жалпы тарихи жағдайлары Мұрағат жағдайындағы және оларды ұйымдастыру жөніндегі шаралардағы көптеген ұқсас сипаттарға негізделген. XVIII ғ. аяғында көптеген итальяндық мемлекеттерде ұқсас сурет пайда болды. Саяси сипаттағы құжаттама, соның ішінде дипломатиялық, әулет және т.б. құжаттар едәуір дәрежеде патшалар, герцогтар және саяси биліктің басқа да тасымалдаушылары мұрағаттарында шоғырланған. Екінші жағынан, кейбір мемлекеттерде жойылған мекемелер мен ескі әулеттерден қалған көне материалдар жиналған тарихи мұрағаттар құрылды. Мұндай мұрағат Неапольде болды, онда ол 1540 жылы құрылған және анжуй және Арагон әулеттерінің құжаттарын сақтаған. Осы тарихи жиналыстардың кейбіреулері коллекциялар сипатында болды және әртүрлі

текті жеке грамоталар мен құжаттарды қамтыды; бұл Флоренциядағы "Дипломатиялық мұрағат" және Миландағы "Дипломатиялық мұражай" болды. Барлық аталған санаттардың мұрағаттары XVIII ғ. дәстүрлер рухында ғылыми өңдеуге ұшыраған, яғни құжаттар пәндік немесе номиналдық белгілері бойынша топтар бойынша, кейде сыртқы белгілері бойынша бөлінді. Бұл мұрағаттар (сондай-ақ кітапханалар) дипломатика мен палеографияны зерттеу үшін, тарихи жарияланымдар үшін қолданылған. Алайда, сол кезде көбінесе ескерткіштер, эпистолярлық материал және сол сияқтылар жарияланды, акт материалы өте аз мөлшерде ғана жарияланды.

Қарастырылып отырған мәселенің деректік базасын Италия мұрағат қорлары мен ресми сайттардағы жарияланған мақалалар құрайды. Бұл мақаланың мақсаты – Италияның бірігуіне дейінгі итальяндық архивтердің жағдайын, қызметін, жетістіктері мен кемшіліктерін зерттеу.

Әр мемлекетте мұрағаттардың басқа да санаттары болды, олардың арасында әсіресе жұмыс істеп тұрған мекемелердің мұрағаттары, өте ежелгі материалдарды сақтаған қалалық мұрағаттар маңызды; көптеген қалалық мұрағаттарда бұрынғы республика-қалаларының тіркеушілері сақталған, бірақ олардың сыртқы саяси құжаттары әдетте монархтардың саяси мұрағаттарына алынған; көптеген және өте көне шіркеу мұрағаттары, ақырында, кейде аристократиялық тұқымдастардың өте бай тектік мұрағаттары, университеттер, госпитальдық мекемелер мұрағаттары және т.б. болды. Осы мұрағаттардың барлығы бытыраңқы болды және өз иелері мен тиісті мекемелердің билігінде болды.

Италияның бірігуіне дейінгі архивтердің қызметін, жай-күйін зерттеген итальяндық зерттеушілер болды. Олардың қатарына: Бенедетти А., Брунетти Д., Бонфлио-Досио Дж., Кантуэлл Д. Д., жатқызуға болады.

XIX ғ. саяси құрылыстағы өзгерістер, кейбір мемлекеттерде жеке буржуазиялық реформаларды жүргізу және тарих ғылымының дамуы мұрағат ісіндегі жаңа өзгерістерге алып келді. Олар құжаттық материалдардың

жаңа топтарын шоғырландырудан, мемлекеттік мұрағаттарды құрудан, құжаттарды ұйымдастырудың және сипаттаудың жаңа әдістерін енгізуден және олардың, ең алдымен актілік материалға қатысты ғылыми қолдануының өсуінен тұрды.

1818 ж. архивтер туралы арнайы заң шығарылды, ол бойынша Сицилий үшін ерекше екі орган құрылды - Неапольде және Палермо мен провинциялық мұрағаттарға екі орталық мұрағат бағынатын архивтердің суперинтенданттығы. Осылайша, Неаполитан Корольдігінде мұрағаттық реформа жүргізілді, сонымен бірге орталық және провинциялық мұрағаттардың жалпы желісіне біріктіру осы жерде Франция мен Бельгияға қарағанда бұрын жасалды. 1845 жылы Неаполитан мемлекеттік мұрағаты Капуано құлыптарында ежелгі мұрағатпен біріктірілді. Нәтижесінде Еуропаның ең бай мұрағаттарының бірі қалыптасты, ол бірнеше жүзжылдықтардың өз материалдарымен қамтып, орта ғасырлардағы Италия мен басқа елдердің тарихы үшін, әсіресе, Жерорта теңізіндегі халықаралық саясат пен сауда тарихы үшін ерекше құнды болып табылады. Мұрағаттың ең көне материалдарының ішінде II Гогенштауфеннің Фридрих уақытынан сақталған құжаттар, әсіресе көне сақталған тіркеушілердің бірі - Анжу әулетінің тіркеушісі болып табылады (Старостин, 1997: 332).

Мұрағат жеткілікті білікті кадрларға ие болған жоқ, тізімдемелер мен каталогтар нашар жағдайда болды, құжаттар тарихшы ретінде нашар қолданылды.

Жаңа мұрағаттанудың дамуына байланысты 17 ғасырдың ортасында мұрағаттарды ұйымдастыру бойынша іс-шаралар жаңа сипатқа ие болды. Сол кездегі ең ірі итальяндық мұрағатшы Франческо Бонанини (1806-1874) бұл жерде өте үлкен маңызға ие болды. Ол жаңа мұрағатшылар мектебінің өкілі болды.

1815 жылы Венецияда үлкен мемлекеттік мұрағат құрылды, оған Венециандық мекемелердің материалдары жиналды. Олар 3 секцияға бөлінді - саяси, заңдық және доманиалдық, сонымен қатар осы топтардың ішінде істер мекемелер бойынша сақталды (Тельчаров, 2005: 160).

I дүниежүзілік соғыстан кейін Италияда мемлекеттік архивтер желісінің өзгеруі болды: Австриядан Италияға кеткен және Далматин жағалауында басып алған аумақтарда жергілікті мемлекеттік мұрағаттар құрылды; олар Триест, Триент, Больцано, Фиум (Риеке) және Заре (Задаре) қалаларында құрылды. Мемлекеттік мұрағаттардың бұрынғы қалған желісінде қалды және ішкі істер министрлігі жүйесіндегі мұрағат бюросына бағынады. 1874 жылы мұрағат реформасы Италияны мұрағат ісін орталықтандырудың салыстырмалы жоғары дәрежесі бар бірқатар мемлекеттерге жеткізді, бірақ сол кезде де бұл орталықтандыру басқа буржуазиялық мемлекеттердегі сияқты, тәуелсіз және толық емес болды (Прозорова, 2013: 302-303). Бірақ уақыт өте келе құрылған мемлекеттік мұрағаттар жүйесінің кемшіліктері анықтала бастады; заңдармен түзетілмеген бұл кемшіліктер Италияның орталық және жергілікті мекемелерінде материалдардың жинақталуына қарай көбірек сезілді, бұрынғы итальяндық мемлекеттердің бас қалаларында мемлекеттік мұрағаттар мен Италияның оңтүстігінде (Неаполитан корольдігі аумағында) бірнеше провинциялық мемлекеттік мұрағаттар біріктірілгеннен кейін пайда болған Италия біріктірілгенге дейінгі кезеңдегі негізгі материалдарды өзіне қосты. Бірақ бұл желі жаңа уақыттағы жергілікті мекемелердің материалдарын ұйымдастыруды көздеген жоқ (Мосягина, 1996: 36). Мұндай материалдар провинциялық тіркеушілерде - ғылыми ұйым болмаған және зерттеушілерге қол жетпейтін мемлекеттік мұрағаттар желісінен жыртылған префектуралардың қарауындағы провинциялық әкімшіліктің құжаттары үшін жалпы мұрағаттарда шоғырлана бастады. Осылайша, жергілікті жерлерде ескі және жаңа уақыттың материалдары арасындағы алшақтық анықталды. Содан кейін жалпы қадағалаудан және басшылықтан айырылған көптеген қалалық мұрағаттар (Италияда олардың көпшілігі өте үлкен ежелгі құжаттарды сақтайды) және итальян мұрағатшыларының оларды мемлекеттік мұрағаттарға қосу қажеттілігі туралы пікірлеріне қарамастан нотариалды

болып шықты. Италияндық Мұрағат жүйесінің негізгі ұйымдастырушылық кемшіліктері осындай болды.

Мемлекеттік мұрағаттарды ішкі ұйымдастыру, мұрағатшылардың ғылыми және техникалық міндеттерін орындауда әдіс-тәсілдер мен әдістер үшін төтенше таңбалар, беделді және күшті әдістемелік және басқарушы орталықтың, сондай-ақ мұрағатшыларды кәсіби даярлаудың бірыңғай жүйесінің болмауы тән болды. Мемлекеттік мұрағаттың шенеунігі лауазымына түсу үшін кандидат орта ғасырлық құжаттармен жұмыс істеу саласында өте күрделі талаптарды, Италияның орта ғасырлық мекемелерінің тарихын білуді, сонымен қатар мұрағат ісі мен жаңа заман құжаттарымен жұмыс істеу дағдысын жақсы білуді қамтамасыз етпеген мемлекеттік емтихан тапсыруға тиіс болатын (Бертини, 2008:12). Мұндай емтиханға дайындық үшін дипломатика, мұрағатшы палеография курстары қызмет етті. Сонымен қатар, жекелеген мемлекеттік мұрағаттар "мектептерде" қызметкерлерді өздері дайындады, олар тағылымдаманың бір түрі болып табылады, онда лауазымға үміткер (жоғары білімі бар) осы мұрағаттың тар бейініне қатысты білім мен дағды алған. Мұндай дайындық жүйесі жұмыс әдістерінде әр түрлі болып бекітілді.

Қорытынды

Соғыстан кейінгі кезеңде, билікті Муссолинді басып алғаннан кейін, басқа мемлекеттік мекемелерде сияқты мұрағаттарда фашизация үдерісі жүріп жатты. Ғылыми қызмет орнына фашистік мемлекет пен фашистік партия ұйымдарының тыңшылық сипатындағы қажетті мәліметтермен қызмет көрсету бойынша міндеттер, фашистік идеология алқаптарында тарихты бұрмалау міндеттері қойылды. 1934ж. мұрағаттық кеңес (кеңес беруші орган, бірақ өз құрамында мұрағат ісінің білгірлері жетіспеуіне байланысты маңызды рөлді ойнамаған), бірақ Муссолини қоршауынан фашист тағайындалған "Мұрағат комиссары" лауазымы құрылды (Каруччи, 2008: 26). Жеке құрам мұрағаттар, шенеуніктердің талап етілетін енді бірінші кезекте екендігін " тұрғысынан фашистік биліктің

ант міндеттемесі жоқ кіруге, "тыйым салынған" партиясының және ұйымдастыруда қаңтардағы өзгерістер орын алуда. Сонымен қатар, фашистік мемлекеттегі мәдени мұқтаждықтарға несиелердің шектен шығуының нәтижесінде жаңа жаулап алу соғысын дайындауға орасан зор қаражат лақтырып, бюджеттер, демек, архивтер штаттары да аз болды, сондықтан мұрағат анықтамалық жұмысты орындауға әрең үлгерген. Осыған байланысты мұрағат жұмысының ғылыми деңгейі күрт төмендеді, сипаттама жұмыстары бүктелді. Фашизм жылдары итальяндық мұрағат тарихында ауыр кезең болды. Алайда, итальяндық фашистер гитлерлік Германиямен бірлесіп дайындаған соғыс қарсаңында, фашистік үкімет мұрағаттарды орталықтандыруды күшейтуде, оларды өз мүддесінде жедел пайдалануға мүмкіндік беретін әр түрлі санаттағы мұрағаттарға өз бақылауын нығайтуға мүдделі болды (Макушев, 1870: 332).

1939 жылы мемлекеттік мұрағаттар желісін кеңейтуді, мұрағаттық басқаруды нығайтуды, мемлекеттік емес мұрағаттарға бақылаудың кейбір нысандарын қарастыратын мұрағат ісі бойынша жаңа заң қабылданды. Бірақ Италияда басқару мен шаруашылықтың көптеген салаларының іріткі салуға тез әкелген басталған соғыс жағдайында заң іс жүзінде жүзеге асырылған жоқ.

ӘДЕБИЕТТЕР

- БЕРТИНИ, М. Б. (2008). *Что такое архив*, Рим.
- КАРУЧЧИ, Р. М., Гверчио. (2008). *Архивное пособие*, Рим: Кароччи.
- МАКУШЕВ, В. В. (1870). *Итальянские архивы и хранящиеся в них материалы для славянской истории: Флорентинский государственный архив*, Петербург: Императорской Академии наук.
- МОСЯГИНА, О. В., Емышева, Е. М. (1996). "Современные требования к формированию и оформлению дел", *Секретарское дело*. 4, 32-36.
- ПРОЗОРОВА, В.Б. (2013). "Lux in aсsano – секретные архивы Ватикана. Размышления о документальном наследии, представленном на выставке в Риме", *Вестник архивиста*. 2, 302-303.
- СТАРОСТИН, Е. В. (1997). *Зарубежное архивоведение: проблемы истории, теории и методологии*, Москва: Русский мир.
- ТЕЛЬЧАРОВ, А. Д. (2005). *Архивоведение*, Москва: Приор.

TUDAD - Cilt 4 - Sayı 2 - Nisan 2021